

МИХАЙЛО МОЧУЛЬСЬКИЙ.

З ОСТАННІХ ДЕСЯТИЛІТЬ ЖИТТЯ ФРАНКА 1896—1916.

Спогади і причинки.

З творів Івана Франка прочитав я насамперед його повість „Захар Беркут“. Це було у 1888 році, коли я почав ходити до гімназії. Мої старші товариші, з якими жив я в одному домі, мали річник „Зорі“ з 1883 року і я, переглядаючи його, попав на цю повість, яку й прочитав зараз з великим захопленням. Геройські постаті Мирослави й Захара Беркута глибоко врилися були тоді в мою уяву; перед моїми очима довго-довго стояли живо такі чаром романтизму овіяні картини, як полювання на медведів, нічна їзда на конях Тугара Вовка з Мирославою до монгольського табору, сивий дідусь Захар Беркут на тлі Ясної Поляни та геройська оборона Тухлі. Маленьким хлопчиком потай від матери я без розбору прочитав багато ріжноманітних повістей, але такого вражіння, як „Захар Беркут“, не зробила була на мене—жадна. З тої пори Франко зацікавив мене і я пильно почав шукати його творів.

Та не так дуже довго треба було шукати їх. У Стрию, де я вчився, була потайна гімназійна бібліотека. Вона за моїх часів переховувалася в домі, в якому жив колишній редактор „Ниви“, відомий педагог і приятель молоді—Кость Горбаль; а коли він перебрався у Перемишль, то перед оком влади вона ховалася по міщанських хатах на передмістю. З тої бібліотеки я й почав зичити книжки і в певних відступах часу я з великою радістю й позичив з неї такі Франкові твори, як „Смерть Каїна“, „Сурку“, „На дні“, пізніше збірку новель „В поті чола“, а ще пізніше збірку поезій „З вершин і низин“.

Легенда „Смерть Каїна“ подобалася мені екзотичною темою, свіжими поетичними образами і з неї вилускав я собі ідею, що раю не треба нам далеко шукати, бо він близько нас, у нашому серці. Читаючи „Сурку“, я не міг надивуватися доволі, як то Франко зумів у таку невеличку поему покласти стільки материнської любови та вчився з тої поемки шанувати й таку малу, погану, жидівську наймичку—Сурку. А вже не прибійшу, коли скажу, що оповідання „На дні“ читав я з червоними вухами. Невмирущі постаті діда Панька і Стебельського довго не покидали моєї уяви; в мені ворухилася ненависть до гасителів людського духа і я глибоко спочував Андрієві Темері, тим паче, що я вже знав, що Франко модель до нього взяв із себе самого.

Читаючи збірку „В поті чола“, мабуть у 1893 р., мені чомусь раз-у-раз уявлялося, що я бачу якийсь великий невід, у якому немов срібні риби тріпаються, побиваються люди і гинуть, як риби, із-за недостатці чистої води та повітря. В ньому і малий Мирон, який думає інакше і тому насміхаються з нього; і маленькі школярики, у яких висока педагогія вбиває почування й пориви; і маніпулянтка і Ромця, яким не дають жити суспільні обручі; і лошкар і мілаторб, яких мудрі закони позбавляють заробітку і багато інших людей з ідеалістом Андрієм Темерою і Йоськом Штерном на чолі, яких доля кидає на дно суспільности й задавляє.

Десь у 1894 році прочитав я збірник поезій „З вершин і низин“. Лектура цієї збірки припала саме на час, коли мою душу колисав своїми

солодкими піснями Гайне. Мене настроювали войовничо „Гимн“ („Вічний революціонер“) і „Каменярі“; мені подобалися „Панські жарти“ та згадані вже мною поеми „Смерть Каїна“ і „Сурка“, але, як цілість поезії „З вершин і низин“ не зробили на мене такого вражіння, якого я сподівався від свого любимця—Франка. Риторичний тон ліричних поезій, сіруваті поетичні картини, натуралізм тюремних сонетів—віяли холодом на мене. Я мушу признатися, що навіть такі перлини, як перший жмуток „Зів'ялого листа“, розгубилися були тоді для мене в піску—місцями й золотім—поезій „З вершин і низин“ і я не добачив їх. Так я й чекав на шум орлових крил Франка....

В тім часі я був післяв Франкові свій переклад поезії „Altes Lied“ Гайне й мабуть ще й свої поетичні спроби, чекав дуже на Франкову оцінку, але тоді не діждався її. Аж якось раз пізніше, коли я був уже знайомий з Франком, він пригадав собі мій переклад, похвалив, але не надрукував його.

Живучи від 1892—1895 р. в домі батьків теперішнього професора анатомії Йосифа Марковського, я почав користуватися його невеличкою, але добірною бібліотекою по природознавству, філософії та історії літератур, а заохочений трохи пізніше моїм учителем польської літератури, письменником Антоном Мазановським, я почав займатися головною історією літератур і познайомився з теорією Тсна. Під той час я роздобув уже сам розвідку Франка про „Перебендю“, студію Олександра Колесси, колишнього стрийського учня, „Шевченко і Міцкевич“, писання Драгманова і цікавився дуже Франковим журналом „Жите і Слово“.

З початку я мріяв стати учнем Михайла Драгманова, але, коли той помер саме після мого іспиту зрілості, і я знав, що Франко габілізувався на професора української літератури, я горяче бажав собі стати його учнем.

Незабаром стало відомим, що Казимир Бадені та клерикальні сфери не допустили Франка до університетської катедри, і мені лишилася тоді одна дорога — познайомитися особисто з Франком. Від свого львівського товариша Стефана Івасика знав я, що Франко популярний і доступний, тому й не тратив надії, що живучи у Львові, я таки колись познайомлюся з ним, а все таки бодай скоро побачу любимого борця за вселюдські ідеали. Але моє життя не склалося рожево і не так скоро мені довелося побачити Франка, не кажучи вже про особисте знайомство.

Уперше я побачив Франка мабуть у 1896 році зимою в „Академічній Громаді“ на доповіді якогось студента про еміграцію наших селян до заморських країн. Я мало тоді слухав змісту доповіді, більше був зайнятий особою Франка. Він увійшов у кімнату, де читалася доповідь, у товаристві проф. Олеськова. Наче сьогодні бачив його, так врився мені у пам'ять його тодішній портрет: він був середнього зросту, з гарним високим чолом; з трохи крученим рудавим волоссям; з рудавими невеличкими вусами і сіро-сталевими очима. На його обличчю малювалися — розум і енергія. Очі й уста показували на впертість і завзяття. Він був у вишиваній сорочці. Одяг на ньому був невибагливий, навіть убогий. У поведінці був скромний, я сказав би навіть — трохи неспівливий. Франко і Олеськів сиділи у гурті зі студентами. Коли скінчилася доповідь, була дискусія. Одні студенти були проти еміграції, вважаючи її тратою найкращих народніх сил; інші були за еміграцію, мотивуючи свою гадку тим, що люди на еміграції набирають ширшого світогляду і звичайно вертають з еміграції з більшими заробітками та улагоджують собі у краю кращі господарства. Франко, на скільки я тепер можу пригадати собі, не був противний еміграції селян, уважав тільки конечною потре-

бою, щоби еміграція була добре організована і мудро поведена. Він говорив спокійно, а коли натякував на галицькі порядки, то з іронією...

Квіток агави люди ждуть довго-довго. Аж прийде свій час, вистрілить з неї високий-високий стовбур і покриється тисяччю запашних квіток. Оттак і ми ждали довго, поки після Шевченка не зацвіла наша поезія і не покрилася безліччю запашних квіток — поезій Франка. Агава, — це те Франкове нещасливе кохання, яке дало нам стільки запашних квіток — Франкове „Зів'яле листя“, але вічно зелене й запашне. „Зів'яле листя“ появилось чи не під кінець 1896 року і принесло Франкові лавровий вінок у дарунок.

Платон розказує, що колись людина була цілістю і що тільки за кару розрізав її бог на двоє, а кохання — це не що інше, як власне змагання людини віднайти свою колишню половину. В отсій легенді й міститься золоте зерно правди. Кохання — це вічна пошука одної половини за другою під чарівні тони чарівничої скрипки. Коли половини знайшли себе й получилися, тони скрипки затихають. Коли-ж людина знайшла свою половину, але не получилася з нею, плаче скрипка сумно-тужливо, поки не пірвуться струни, не розіб'ється скрипка. І в нашого поета було нещасливе кохання і до кінця його життя добувало з його чарівничої скрипки тони ніжні, тужливі, сердечні, — трагічні. Так і плалиплили отсі скорботні тони з Франкової скрипки, поки не прийшла нищечком біда, сухенька пані і не розбила його скрипки. Затихла чарівнича скрипка, але відгомін її тонів ще й досі чарує наші серця.

Хто була героїня „Зів'ялого листя“ та й інших любовних пісень Франка? Кому Франко сплів із своїх незаспокоєних мрій, срібної туги, серцевих тремтінь, такий запашний вінок пісень? Дехто каже у нас, що то Ольга Рошкевич надхнула нашого поета написати деякі пісні, а може й усі пісні „Зів'ялого листя“, а пок. Володимир Гнатюк казав мені, що героїнею „Зів'ялого листя“ є невідома нам ближче пані Зигмунтівська і на доказ показував мені Франків лист до нього з Ліпіка, в якому була згадка про неї. Нехай біографи шукають собі джерел Франкового натхнення, — ми тим часом любуймося срібними відгомонами солодких тонів чарівничої Франкової скрипки.

Мабуть того-ж самого року побачив я автора „Зів'ялого листя“ на радикальному вічу у ратушевій залі у Львові. За довгим зеленим столом сидів Михайло Павлик з невідомими мені товаришами і проводив вічу. В залі стояли селяни, трохи молоді і дуже мало інтелігенції. Наближалися вибори до державної Ради, отже треба було розбуркати маси. Саме тоді, коли я з'явився, віче тільки що було почалося — промовців було обмаль і Франкові раз-у-раз приходилося промовляти. Автор „Зів'ялого листя“ підходив неспівливою ходою до трибуни і промовляв, а селяни слухали його уважливо, притакували йому, сміялися, часом затискали кулаки, і оплескували його¹⁾.

Др. Володимир Охримович у своїх „Причинках до біографії і характеристики Івана Франка“²⁾ написав, що Франко не був красномовцем. Я не міг-би сказати цього про Франка. Я чув не раз Франка, як він промовляв на вічах, зборах, засіданнях і сходинах, і мушу сказати протилежне — він був красномовцем. Правда, він говорив спокійно, без патосу, без жестикуляції, але слова його плили з його уст, закруглені, образні, закрашені іронією; плили й плили і ворушили серце, переконували залізною логікою розум. Франко як промовець не грав на людських душах лише лірикою, він не був демагогом, він оперував фактами,

¹⁾ Читай мою статтю: „Популярність І. Франка на селі“, де подані й анекдоти про Франка (Вперед. Ч. 126 і 127, 1919 р.). ²⁾ „Новий Час“ за 1926 р.

холодною дійсністю; коли треба, колов, пік, батожив, і переконував своїм розумом і мудрістю.

Від д-ра Василя Щурата, з яким Франко жив у Відні при Wirplingerstrasse в одній кімнаті у 1892—1893 рр., довідуємося, що Франко попав у важку невилічиму недугу, яка закінчилася прогресивним параліжем, ще у 1892 році¹⁾. Як знаємо, розвиток прогресивного параліжу позначається тим головню, що певні складові частини кори великого мозку поволі завмирають. Коли починається *paralysis progressiva*, лікарі не вміють сказати, вони знають лише, що виразні ознаки виявляються аж по довгих роках після затроєння організму,—у деякого після трьох, у деякого навіть після двадцяти п'яти років. Але виразні ознаки й перший початок це не одно й те саме. Між ними часто лежить доволі довгий час. Через те, коли недугу помітять поблизькі люди, уже минув довгий процес її розвитку. Характерна ознака параліжу—це його розвиток хвилястою лінією: погані часи чергуються з добрими. До перших симптомів прогресивного параліжу належать між иншими—недуга очей, мігрен, змінливий настрій, ослаблення пам'яті, то-що. Не слід забувати при тім, що прогресивний параліж у виїмкових людей має незвичайні риси²⁾. Коли тепер уявимо собі, з одного боку, що Франко знав, що він важко хворий; що нерви в нього були розхитані; що невидимий ворог, наче шашіль, поволі точив його душу, а з другого боку, що йому жилося бідно й скрутно; що від своїх і чужих доводилось йому не раз проковтувати ущерть наповнену чашу гіркотою; що найкращі його мрії топтала холодна дійсність; що в житті мав він багато невдач і розчарувань, то зможемо розгадати не одну загадку в його житті і не будемо шукати ключа до розгадки у його „податливості з природи“ або в сторонніх впливах³⁾. Франко був надто великою індивідуальністю, щоб ходити чужими стежками, а коли в його житті ми маємо моменти сильного подраження, нервовості, то їх появи слід шукати не де-інде, лише в його організмі й у специфічному галицькому оточенні.

„На перелазі з р. 1896 на 1897 рік нас,—пише жартівливо поет про себе—як того старця на перелазі, заскочили дві собаки, дві елементарні пригоди, що забрали нам багато часу і сили: вибори і слабість“⁴⁾. Поет занедужав тяжко і не виходив з хати „пару місяців“. Він і поняписував тоді „в темній кімнаті, з зажмуреними, болючими очима“ більшу частину своїх поезій, що пішли в книжечку „Мій Ізмарагд“⁵⁾. Тимчасом відбувалися вибори до австрійського парламенту і виборці з 4-ої курії виборчої округи: Перемишль—Мостиска—Добромиль, поетові прихильники йшли голосувати за посла із своєї округи—за поета. Недуга не дала змоги самому поетові поагітувати за себе й він розіслав був лише своїм виборцям з 6 номером „Громадського Голосу“ з дня 15 березня 1897 року кандидатську заяву п. н. „Браття виборці!“

Та й вибори-ж тоді були в нас,—славні на цілий світ. Від куль погибло десять людей, штиками поранено тридцять осіб, арештовано по-верх дев'ять сот осіб, і то на землі Східньої Галичини й за те, що виборці не йшли голосувати лавою за правительствених баденівських кандидатів. „Вся перверзія і глибока десь у крові укрита погорда до простого люду, погорда до закона і законности у галицько-польських

¹⁾ Українська Рада, ч. 19, Львів, 1925 і Франків „Іван Вишенський“ (Звіт управи приватної гімназії С. С. Василянко у Львові, Львів, 1925, ст. XI).

²⁾ Paul Julius Möbius. Ueber das Pathologische bei Nietzsche, Wiesbaden, 1902, ст. 2—3 71 і инші.

³⁾ Хроніка Наук. Тов. ім Шевченка, Львів, 1918, ст. 92 (ч. 60—62).

⁴⁾ Житє і Слово, Львів, 1897, том VI, ст. 172.

⁵⁾ Мій Ізмарагд. Поезії Івака Франка, Львів, 1898, ст. IV.

верховодів—пише поет—виринала тоді на верх як олива на воду“. А сам-же міністер внутрішніх справ, режисер тих виборів, Казимир гр. Бадені, що-ж сказав на це? Він сказав зі спокійним сумлінням: „Wybory w Galicji odbywają się całkiem legalnie!“. А ті слова його впали не коли инде, як саме в ту пору, коли повз поетові вікна у Львові гнали жандарі до тюрми день-у-день десятки покривавлених селян у важких кайданах; коли до „хворого, немічного й розбитого“ поета „день-у-день і ніч-у-ніч надбігали розполохані „легальністю“ виборів міщани та селяни... благаючи поради, й бодай захисту, переночувати їх та прогудувати кілька день, поки минуть страховища легальних виборів“¹⁾.

Очевидно, Бадені, який боявся допустити поета до університетської катедри, тим більше не схотів допустити його до посольської трибуни. Виборчі комісари вжили всіх заходів, і поет не був вибраний послом.

Коли нагадаю ще, що Франко працював багато спільно з Поляками: соціялістами, людовцями і загалом поступовими елементами, сподіваючись, що спільними силами можна буде повалити шляхетське панування і поваливши його, можна буде за допомогою поступових польських елементів вибороти кращу долю й для свого народу, а тим часом пересвідчився, що польські соціялісти так само працюють над поневоленням Українців, як і польська шляхта, ба навіть у своїм лондонським органі називають уже східню Галичину просто la Pologne autrichienne; що в польській людовій партії над соціяльними інтересами взяла гору чисто патріотична, національно-польська течія; що на ґрунті патріотичного змагання зішлися людовці зі шляхтичами, ухвалили спільно в галицькій соймі відновити краєвими фондами у Кракові королівський замок на Вавелю і подарувати його австрійському цісареві, а тим самим спільними силами фактично окупували східню Галичину²⁾; що такий популярний і впливовий посол Тадей Романович йому за його щиру працю над спільним добром, польським і українським, публічно в „Nowej Reformie“ зробив такі докори, з яких недвозначно виходило, що він Валенрод, бо „втискається“ (wciska się) поміж Поляків тим способом, „що може вже на... польські справи мати вплив“ і „ним так дуже зненавидженням Полякам“... „принести шкоду“³⁾),—стане мабуть зрозумілим тепер, що розкололася душа поета на двоє, він побачив, „як довкола нього валився весь той світ ідей чи ілюзій, над якого реалізацією він працював, і в хвилині розпуки він „кинув каменем у прірву“⁴⁾—написав у віденському журналі „Die Zeit“ (1897 р., ном. 136) статтю „Ein Dichter des Verrathes“, у якій сказав до Поляків: Ви сами Валенроди! Ваш народний геній Міцкевич—це поет зради і сумний жде вас кінець, коли такого поета вважаєте без усяких застережень за свого найбільшого народного героя та пророка і що-раз нові покоління годуєте отруйними плодами його духа!“

Польські вчені, коли й знаходили мотив зради в Міцкевича, бачили здебільшого його в поемі „Konrad Wallenrod“ і всі згідно знаходили його виправдання в палкому патріотизмі, який у Міцкевича досягнув свій вершок. А Вільгельм Брухнальський пішов ще далі й написав, що раз на завжди треба покінчити з підсуванням Міцкевичеві апотеози зради, бо „ані найбільше чутке, суспільне сумління, ані найбільше делікатне почуття права, з виїмком обмеженої тартюферії, не признасть великого

¹⁾ Чит. Іван Франко, Русько-польська згода і українсько-польське братанє. (Л.-Н. Вістник, 1906, кн. I, ст. 157—158).

²⁾ Д-р Роман Іросевич (Ів. Франко). Поляки і Русини, Життє і Слово, 1897, том VI, ст. 184 і 186—187.

³⁾ Dr. Iwan Franko, Nieco o stosunkach polsko-ruskich. Lwów, 1895, ст. 30.

⁴⁾ Русько-польська згода, op. cit. ст. 158.

Кондратового вчинку за злочин зради, якої й на основі найдавніших гадок і сучасних теорій допуститися можна лише на власних землях і своїх найближчих, не на ворогові, якого лише поборюється, пермагається і губить усіма можливими способами" ¹⁾).

Коли до сказаного додаю, що Міцкевича вважають Поляки за свого найбільшого поета, що його тлінні останки спочивають на Вавелю побіч польських королів і Косцюшка, що польський нарід ставить йому пам'ятники, де лише має спромогу, і скажу, що Франко у згаданій своїй статті написав ні більше ні менше, як те, що „зрада в своїх найрізноманітніших формах була головною темою майже всіх поезій Міцкевича; що ця зрада—й це найхарактерніше—малюється в нього не як підлий вчинок, як заперечення етичного почування, але дуже часто як щось героїське, деколи навіть як щось ідеальне, бо натхнене найвищим патріотизмом; що ця стаття появилася напередодні сотих роковин народин Міцкевича і була написана в журналі, якого співробітниками були визначні європейські письменники,—будемо мати образ гніву й обурення Поляків на Франка.

Дісталася тоді добре нашому постові за статтю „Ein Dichter des Verrathes“. На стіні дому при вулиці Зибликевича, у якому раніше жив поет, появилася напис червоною фарбою: „Tu mieszkasz łotr Iwan Franko!“, а на дереві напроти дому гоїдалася з ганчірок зроблена лялька з прищипленим написом: „Iwan Franko“. Коли поет зайшов у редакцію „Kuryera Lwowskiego“, довголітні товариші й приятелі пішли в иншу кімнату, а один з них Фрилінг заявив йому: „Pan tu nie masz miejsca!“ ²⁾). З газет і журналів посипався на його голову град образливих слів, лайок та погроз. Вступ до польських товариств і редакцій Франкові був зачинений.

Одночасно за виставовим вікном „Księgarni Polskiej“ появилася в жовтій окладинці книжечка п. н. „Iwan Franko. Obrazki galicyjskie“. Коли була-б тоді инша Франкова книжка на виставі, не цілі шибби були-б у книгаря і мабуть не зовсім цілим і він був-би, а так і книгар поспіхався, і книжечка з чільного місця заглядала до публіки. Польська публіка, видно, знала зміст книжечки,—так воно й було.

Від доктора Щурата довідуємося, що „Obrazki galicyjskie“ з переднім словом „Niemo o sobie samym“ була надрукована ще у 1895 році, але д-р Генрик Бігеляйзен, редактор „Biblioteki Mrówki“, у якій друкувалася книжечка, і поет Ян Каспрович не радили Франкові випустити її у світ з переднім словом, у тій формі, у якій воно було написане ³⁾), але тепер, коли появилася стаття „Ein Dichter des Verrathes“ і всякі нитки польської приязни з Франком були пірвані, книгар з великою радістю виставив книжечку на продаж.

Що-ж написав Франко в передньому слові „Niemo o sobie samym“, що могло подратувати Українців і викликати гнів проти нього? Отсе проаналізувавши в ньому скептично свій український патріотизм, він прийшов до гіркого висновку, що не любить Українців, бо „так мало знайшов він по між ними справжніх характерів, а так багато малоти,

¹⁾ Adam Mickiewicz, Konrad Wallenrod, Wydał, wstępem i objaśnieniami opatrzył Wilhelm Bruchalski. Lwów. 1922, стр. LXXXIV. Бохнальський підпірає свої міркування книжкою проф. Ю. Макаровича п. н. „Einführung in die Philosophie des Strafrechts auf entwicklungs geschichtlicher Grundlage“, Stuttgart, 1906.

²⁾ Версію про прикру пригоду Франка в редакції „Kurj-Lw.“ я подаю за д-ром Щуратом (стаття „Франків Іван Вишнєвський“, стр. XI). Щурат був знайомий з польськими журналістами і вони певне цю пригоду так розказали йому. Михайло Павлик пише: „Франка прогнали з „Kurj. Lw.“... 11-го мая т. р., заочно письмом“. Спис творів Івана Франка“, стр. 114.

³⁾ Д-р Щурат. Франків „Іван Вишнєвський“, оп. cit. стр. X; Ян Каспрович. Взаємини Франка з Каспровичем. „Діло“, 1926, ч. 172.

вузької партійности, дволичности й пихи, що дійсно не знає, за що мав би любити їх“; не любить і України так, як „патентовані патріоти“: бо не любить фраз, щоб казати, „що ніде не має так гарної природи, як на Русі“; бо мало знайшов у її історії „прикладів справжнього громадянського духа, справжньої самопожертви, справжньої любови“; бо Україна як раса „отяжіла, невстрійлива, сантиментальна, без гарту й сили волі, так мало спосібна для політичного життя на власному сміттю, а так багата на перевертнів усякого сорта“; не любить він на останку і її будучини, „якої не знає, і для якої слави не бачить підвалин“¹⁾.

Паралелі до Франкової сповіді не далеко треба нам шукати. В 1836 р. появилось в журналі „Телескопъ“—„Первое философическое письмо къ г-жѣ * * *“, якого автором був Петро Яковлевич Чаадаєв. Що сказав Франко Українцям, це холодними, але більш пекучими словами сказав Чаадаєв Москалям. „Ми—каже Чаадаєв—не належимо ні до одної з великих родин людства, ні до Заходу, ні до Сходу, не маємо традицій ні того, ні другого... Ми існуємо неначе по за часом і загальний розвиток людського роду не торкнувся нас...“ У нас не має навіть своїх власних традицій; у нас „не знайдете ні одного спогаду, який спинив-би вас, ні одного пам'ятника, який розказав-би вам минуле живо, сильно, картинно. Ми живемо в якійсь байдужості до всього,—у тісному горизонті без минулого й прийдешнього... Нам треба молотами вбивати в голову те, що в інших стало звичкою, інстинктом... Силогізм Європи нам не відомий. У наших ліпших головах єсть щось більше, як безосновність. Крапці ідеї, від нестачі звязку й послідовности, як безплідні марива, дерев'яніють у нашому мозку... Навіть у нашому погляді я знаходжу надто неозначене, холодне, трохи подібне до фізіономії народів, які стоять на нижчих щаблях суспільної драбини... Маса перебувають під впливом особливого роду сил, які розвиваються у вибраних членах суспільства. Маса сами не думають; серед них єсть мислителі, які думають за них, ворухать збірне розуміння нації і примушують її рухатися вперед... А тепер питаю вас, де наші мудреці, мислителі? Коли і хто думав за нас, хто думає під теперішню пору?... Ми нічого не видумали сами, із усього, що видумали інші, прийняли лише облудний вигляд і марну розкіш... Коли-б орди варварів, які стривожили світ, не пройшли перше, ніж наводнили Захід, країни, у якій ми живемо, ми не доставили-б і одного розділу для всесвітньої історії“...²⁾

Коли ми подумаємо тепер, що Чаадаєв нарушив у своєму листі і православ'є, основний камінь царської держави; що безжалісно вишмагав горду душу своїх земляків пугою, як ніхто перед ним і після нього; що молотом вбивав їм у голову гострі слова, як кинджали,—зрозуміємо А. Герцена, який сказав, що після прочитання „Первого философического письма“ Чаадаєва „все были изумлены, большинство оскорблено, чело-вѣкъ десять громко и горячо рукоплескали автору“. Аж кілька місяців пізніше патріот Вігель познайомив зі змістом Чаадаєвого листа царя Миколи. Тоді цар закипів гнівом—„Телескопъ“ закрив, цензора прогнав, редактора заслав у Усть-Сисольськ, а Чаадаєва наказав визнати за беззавітного й зобов'язати підписом нічого не писати. Протягом більш, як півтора року, не вільно було Чаадаєву виходити зі своєї кімнати, але не був він проклятим від своєї суспільности, а навпаки, вона оцінила його далекозору думку й відвідувала його³⁾.

Рівняючи Франкові слова із Чаадаєвими, бачимо різницю: від кожного слова Чаадаєва, як каже Герцен, „віє довгим стражданням, уже

¹⁾ Iwan Franko, *Obrazki galicyjskie*, Lwów, 1897 р. cc. IV—V.

²⁾ П. Чаадаєвъ, *Философическія письма*, Казань, 1906, ст. 4, 6, 7, 9—11.

³⁾ А. И. Герценъ о Чаадаевѣ. (З „Былого и Думъ“ часть IV, гл. XXX).

охолодженням, але ще озлобленим¹⁾, а кожне слово Франка горить стражданням, кипить живим гнівом і жовтіє злобою. Слова Чаадаєва падали краплями розтопленого олива на душу цілого московського народу,—слова Франка вразили громом душу лише української інтелігенції.

Крик душі Чаадаєва—це був крик холодного глядача, філософа. Крик душі Франка—це був крик поета й діяча, якому карлики під шкуру вбивали тисячі більших і менших шпильок. Чаадаєв бував у великопанських салонах, театрах, клубах; довкола нього—каже Герцен—вертівся „вихор лиць“, а він „вередував, робився чудним, відчужувався від товариства, не міг його покинути, потім сказав своє слово... знову замовкав, знову являвся капризним, незадоволеним, роздражненим, знову тяжив над московським товариством і знову не покидав його“²⁾. А яким иншим був наш Франко! Він не знав салонів, клубів, у театрі бував рідко, та й не в ложі, не в добірнім товаристві; його життя плило в убогій домівці або в редакції; його слухачами не були, як у Чаадаєва, дами, обвішані золотом і брив'янтами, лисі сенатори, генерали, сита молодь; його слова йшли з газет, журналів, до широкої юрби; його слухачами були селяни, робітники й голодні студенти; він не шліфував слів з холоднокровністю, з надумою, у гарнім кабінеті; у нього не було часу й спромоги бути вередливим і чудним; у нього слова росли й росли на клаптиках паперу, які свіжі й свіжі являлися на вбогім його столі; його слова росли годовані його кров'ю і жовчю. Через те й його слова в „Niemo o sobie samum“ сказані не дипломатично, без рукавичок, різко.

Франко, як журналіст, публіцист, політик мусів часто виступати проти шкідливих і впливових людей, а що був він гострий на язик і любив добре поглазувати зі своїх противників, мав чимало ворогів, які, де треба було, вміли пошкодити йому. То не дивота, що коли Франко кандидував до сейму 1895 року чи до парламенту 1897 року, то вони повалили його, хоча селяни йшли за ним лавою; що не допустили його до університетської катедри, хоча сенат був за ним і ніхто більше від нього не мав права на неї. Не треба одночасно забувати, що Франко в очах галицького суспільства був еретиком, червоним радикалом, соціалістом, небезпечним агітатором, і що правовірні, лояльні, мирні громадяни чимало страхалися його ідей, його впливів і ставляли йому під ноги колоди, та, як була спромога, ще й вбили не одну гостреньку шпильочку під шкуру. А що в своєму житті Франко чимало зустрічав людей підлих, безхарактерних, що шукали в патріотизмі поживи, різного сорту перевертнів, а душа його була вражлива, нерви витончені, то ясным буде його конфлікт з українською інтелігенцією, головню галицькою, який і знайшов свій яскравий вираз у сповіді „Niemo o sobie samum“.

На сповідь Франка прийшла проповідь „Діла“. Отсе 13 травня 1897 р. в числі 97 „Діла“ появилася передова стаття без підпису п. н. „Смутна поява“. Вже після появи цієї статті було загально відомим, що її автором був посол Юліян Романчук. Тепер знаємо, що на жадання д-ра Щурата Романчук читав свою статтю співробітникам „Діла“ (ред. Іван Белей, М. Струсевич, І. Березинський, д-р Щурат,) що стаття була писана в різкій формі, і що її вістря значно притупили ці співробітники³⁾. Як би там не було, все-ж таки дивно, що й у тій формі, в якій стаття появилася, вона була надрукована в „Ділі“.

Романчук моралізує, лає, глузує, але не переконує. Він із свого лука раз-у-раз пускає затроєні стріли, але заслаба в нього рука, і стріли не попадають у серце противника. Можна бути великим політиком, але ма-

¹⁾ А. И. Герценъ, *op. cit.*

²⁾ А. И. Герценъ, *op. cit.*

³⁾ Д-р В. Щурат, Франків „Іван Вишенський“, ст. XII.

лим стрільцем. Романчук повчав Франка, що то єсть любов до рідної країни, але сам хіба не вірив у те, що говорив. Він філософує так: „Русію єсть передь-всѣмъ рускій нарѣдъ, а нарѣдъ єсть великою родиною. Отже любимо Русь, якъ любимо свою родину, и то цѣлу родину, не одного або другого члена еи, якъ любимо батька и матѣрь, и братѣвъ и сестры, и дѣти и всю дальшу рѣдню разомъ взявши. Та и не пытаємо, за що и що въ нѣй любити, але любимо, бо то наше, бо то родина“. Нема що казати, дуже гарний рецепт дав Романчук Франкові на любов до рідної країни, але хіба сам він вірив у його чародійну силу? Коня з упряжжю!—як знайде він одного такого добрягу, якому член ближчої або дальшої родини розвалить голову, а він з великої любови до нього й далі підставлятиме свою голову й кликатиме: „голубчику, я люблю тебе, а нуко ще раз дай мені довбенькою по голові!“

Не треба бути великим філософом, щоби зрозуміти хід Франкових думок про любов до рідної країни. Не помилюся, коли скажу, що світогляд Франка спирається на утилітаризмі. Пожиток—це головна мета людського життя, а що життя складається з розкоши (pleasure)¹⁾ і страждання (pain), отже оконечною метою наших діянь—це наше існування скільки можна вільне від страждання й багате на розкіш. Виходячи з того погляду на життя, Франко й поспитає себе: За що я маю любити Україну, коли вона приносить мені страждання, „криваву в серці рану“, а не дає розкоши? А коли проте я відчуваю себе Українцем і по змозі й по моїх силах працюю для неї, себ-то без надії на особисту користь обмежую свій пожиток і несу жертву на користь загалу, то яка-ж причина цієї моєї самопожертви? На це питання Франко й дає зараз відповідь: причина моєї самопожертви—це суспільний обов'язок. Я син селянина виріс на чорному хлопському хлібі, на праці твердих хлопських рук, отже й відчуваю себе до обов'язку „панщиною цілого життя відробити ті гроші, які дала хлопська рука на те, щоб я міг видряпатися на вершок, де видно світло, де пахне воля, де сяють вселюдські ідеали“. Як бачимо зі сказаного, Франко в основу своєї любови до рідної країни поклав ідею суспільного обов'язку, який стоїть уже понад егоїстичним принципом утилітаризму і входить у сферу вищих прав етики. А коли додаю, що Франко працював для України по-над свої людські сили й працював далеко по-за означені ним межі, стане ясным, що каміння несправедливо посипалося на його голову, і що ті, які кидали його на нього, зробили йому велику кривду.

Кажуть, що, як у кого біда, то ніколи не одна, і у Франка було їх більше, ще більше, як ті, про які я вже згадував. Мушу згадати ще про одну тому, що вона була у зв'язку з попередніми і показує пружину людської злости, як то людина з великої любови до ближнього поборює свого противника тим способом, щоб відібрати йому всяку охоту до життя, не кажучи вже про любов до ближнього. Очевидно, є люди в яких нерви міцні, як мотузки, усе переживуть, але в нашого поета, та й ще недужого, вони не були кріпкі.

В Науковому Товаристві імені Шевченка йшла боротьба ні за що

¹⁾ Джон Стюарт Міль, один з творців утилітаризму, у своїй книжечці „On Utilitarianism“ хоче, щоб оцінювати вартість підметного задоволення, себ-то розкоши за її якістю. Є розкоші вищі, духовні, які слід вище ставити над розкоші нижчого сорту. „Немає—каже він—ніякого сумніву, що людина, у якій джерела розкоши є нижчі, має більше основ до повного заспокоєння своїх побажань; людина-ж, у якій є вищі вимоги, завжди буде почувати, що щастя, яке може бути його уділом, при існуючому порядку світу, не може бути повним. Але він переносить усякі недоводи, коли лише можна їх перенести. Не задрить він тим, які не почувують того, що він відчуває, бо саме те почування є вде розкішю. Краще бути незадоволеною людиною, ніж щасливою свинєю; краще бути незадоволеним Сократом, ніж задоволеним дурнем“.

инше, як власне за те, щоб воно стало чисто науковим, і Франко боровив відповідного проєкта, якого головним автором був Михайло Грушевський, а надто належав до тих, що були за тим, щоб товариство виповіло друк політичних газет у своїй друкарні, між іншими „Діла“, тим більше, що той друк не давав товариству ніяких прибутків, лише притичку Шкільній Раді до того, щоб відібрати в товариства грошеві підмоги й друк шкільних книжок. І що-ж діється? Хтось із Франкових противників—а під цю пору вже назрівала спілка народовців із москвофілами—іде до редакції „Галичанина“, шепче щось до вуха редакторові і виходить з того статтейка, якої головним мотивом було те, що „д-р Франко розпинався за Барвинським“, себ-то, щоб здобути університетську катедру або посольський мандат, входить у спілку з так званими „інкамерованими Русинами“, хоча у Франкових промовах не було й згадки про Барвинського і хоча Франко підозрівав Барвинського, що він був одним із тих, що своїми посольськими впливами старалися не допустити Франка до університетської катедри. Та ще той наклеп не пустив добре коріння, а вже повстав новий. Франко на запрошення фабіянців та соціал-демократів поїхав до Відня й мав два відчити про економічно-політичне становище галицького селянства; кореспондент урядового „Czasu“ написав прихильний допис про ті відчити і зараз добрі люди поширили по Галичині поговор, що Франко за допомогою соціал-демократа Адлера запродався міністрові гр. Казимиру Бадені. І той наклеп не всі добре чули, а вже, правда не новий, але добре приперчений, пустив в обіг „Галичанин“. Повстала спілка народовців з москвофілами, Франко піддав її гострій критиці і зараз же з'явилася в „Галичанині“ стаття „Туда стежка вь горохъ“, де автор назвав Франка „казенним радикалом“, бо таки запродався Олександрові Барвинському, а тому „дѣйствительне удалось помѣстити д-ра Франка вь пропозиціи на ту посаду, однако подь условіемъ, если соубѣгающійся перемѣнить свою дотеперешнюю политику, поклонится вь св. Юрь и т. п.“, і позволив собі моралізувати Франка, немов-би він „личными интересы ставить выше интересовъ народа, который послѣдній обманывается лишь лестными словами“, і тим способом „деморализацію“ доводить „до апогея“. Ось так доводилося жити Франкові в хибному колі наклепів, підзорів і лайок. Жорстокі люди ранили його вражливу душу й доводили її до розпуки. „Була хвиля,—каже Франко—коли я бачучи довкола себе глупі докори та цинічні наміси, думав було покаятись або емігрувати хоч на Кубанські степи, та далі успокоївся“.

І Франко дійсно заспокоївся. Після бурі уступилися хмари і на небі показалося сонце. Франко поволі став приходити до здоров'я, а в його тяжкому становищі прийшла йому на поміч своїми силами краща українська молодь, яка гуртувалася в „Академічній Громаді“.

1897 року восени, молодь вибрала головою „Академічної Громади“ Володимира Гнатюка, великого Франкового прихильника. Гнатюк був уже тоді відомий як етнограф і знавець закарпатської України. Він 1895 і 1897 рр. промандрував був майже всю закарпатську Україну і пізнав наочно не лише побут закарпатських українців, але й зібрав звідти багато фольклорного та етнологічного матеріалу. 1896 р. була вже надрукована в II томі „Етн. Збірника“ його стаття про лірників разом із репертуаром одного лірника. Він від 1894 р. був уже знайомий з Франком, друкував свої статті в „Життю і Слові“, ба навіть був співавтором протесту галицьких українців проти мадярського тисячоліття п. н. „І ми в Європі!“, надрукованого 1896 року. Молодь, знаючи про отсі заслуги Гнатюка, й пошанувала його своїм вибором. Гнатюк, двадцятишестилітня

людина, широкоплечий, гарний з обличчя, блідий з коротко стриженою білою бородою, вийшов після вибору на ступінь, на якому стояла професорська катедра (вибір відбувався в університетській залі), і звідти сказав зараз свою програмову промову. Він, як звичайно, говорив тихим голосом, але плавко; свою промову перетикав густо поезією проскрибованого Франка й закликав товаришів здійснювати Франкові ідеали. Той-же таки Гнатюк, знаючи, що Франко підчас недуги понаписував багато віршів, порадив „Академічній Громаді“ взяти на себе видання от-сих віршів. Виділ згодився і за двісті австр. корон набув збірку Франкових поезій, яка й вийшла під кінець 1897 р., але з датою 1898 р., накладом „Академічної Громади“, п. н. „Мій Ізмарагд“. Франкові поезії вийшли на гарному папері й були оправлені у різнокольорові окладинки з золоченими берегами і витисками. Чистий прибуток з розпродажу поезій був призначений на запомоговий фонд „Академічної Громади“. Продажем займався головню Іван Макух, пізніший адвокат і діяльний член радикальної партії. Він ходив з томиками „Ізмарагду“ по всіх усядах і втикав їх навіть у руки, які не конче хотіли мати в себе єретицьку книжечку. Одночасно молодь ухвалила заснувати фонд для підмоги українським письменникам і відсвяткувати ювілей 25-літньої літературної діяльності Івана Франка. Для цього й вибрано окремий комітет, якого головою був Володимир Гнатюк.

Комітет узявся дуже живо до праці. Незабаром Іван Макух прибив у домівці „Академічної Громади“ заклик до молоді святкувати ювілей Франка. Серед молоді були, очевидно,—й такі, яким той заклик не подобався, і якась невідома рука написала була на ньому образливі для Франка слова. Я помітив це й у кореспонденційній книзі товариства висловив своє обурення проти того вчинку п. н. „*Wer reitet so früh durch Nacht?*“. Але ніхто не мав відваги відповідати мені й більше образливих слів на закликові вже не з'являлося.

Комітет дістав був з початком 1898 р. дозвіл від міністерства збирати гроші на фонд підмоги для українських письменників, але преса не підтримала доброго заміру молоді й складки не пішли так, як бажалося. Молодь почала також збирати гроші на ювілейний дар для Франка. Як на неприхильні для поета обставини зібрано, як на тодішні часи, доволі багато, щось із 1400 корон. Наукове Товариство імени Шевченка додало від себе 600 корон і тим способом у день ювілею передано поетові в окремії шкатулці 2000 корон.

З почину комітету Іван Труш намалював портрет поета. Мені здається, що він намалював був тоді два портрети: один, який дехто визнав за невдалий і який Труш подарував Гнатюкові,—в дійсності саме той портрет був найбільше подібний до живого Франка,—і другий, який пишався в часі ювілею Франка у ювілейній залі і є тепер у музеї Наукового Товариства імени Шевченка.

За спонукою комітету зладив Михайло Павлик „Спис творів Івана Франка. 1874—1898“. Будучи раз у бібліотеці „Просвіти“, я бачив, як Франко показував Павликові декотрі статті без підпису, псевдонімі або криптонімі—його. Тим-то „Спис“ Павлика має велике значіння для розсліду автентичности Франкових писань. „Спис“ мав попереджати життєпис Франка, який обіцявся написати А. Кримський, але той чомусь прислав був лише початок життєпису, не кінчаючи його, і „Спис“ вийшов у світ без життєпису Франка. Ладив комітет і трилогію Франкових новел п. н. „Езуйт“. Надрукував був навіть дві перші давніше написані Франкові новели—„Місію“ й „Чуму“; на третю новелу не стало настрою у Франка і трилогія не з'явилася в часі його ювілею. До „Місії“ й „Чуми“ додав пізніше Франко „Казки і сатири“, і збірку випустила дру-

ком „Українсько-руська видавнича спілка“ у Львові 1906 р. Аж у Ліпiku пригадав собі недужий поет, що його трилогія не закінчена і почав був писати третю новелу, але не довелося йому скінчити її. Нарешті комітет надрукував збірку композицій до Франкових поезій п. н. „Зів'ялі листки і книжку п. н. „Привіт Івану Франку“. В „Привіті“ взяли участь: Хв. Вовк, М. Грушевський, Юрій Жаткович, селянин Павло Думка, Іван Копач, А. Кримський, Леся Українка, Іван Левицький, К. Малицька, Олена Пчілка, Іван Тобілевич, В. Самійленко і інші.

В березні 1898 р. став Гнатюк заступником учителя в українській гімназії у Львові, і на його місце „Академічна Громада“ вибрала тоді на голову Гриця Гарматія, теперішнього лікаря в Теребовлі. Та через те Гнатюк не перестав бути головою комітету для ювілею Франка і далі працював у ньому пильно.

Ювілейне Франкове свято мало відбутися напередодні свята Івана Котляревського та, поки воно наспіло, життя в „Академічній Громаді“ плало без важніших подій. Бували часом відчити студентів але дуже рідко. Не знаю, чи не в березні 1898 р., був відчит Лонгіна Цегельського про 1848 рік. Отсей відчит згромадив був у товаристві більше студентів. На відчит прийшли також: Михайло Грушевський, Михайло Павлик, Остап Терлецький і Франко. Після відчиту молодь пішла до „Єзуїтського саду“ на спільну вечерю, а ресторатор на ту мету відступив їй велику залу. З молоддю пішли тоді на вечерю Франко і Павлик. Вечеря була, як звичайно, студенська, скромна, але за те настрої був добрий, бадьорий. Мало коли бачив я в такому веселому настрою Франка й Павлика, як тоді. За шклянкою пива йшли тости й промови. Промовляв дехто з молоді, промовляли також Франко, Павлик, Грушевський. Франко підносив у своїй промові великі заслуги Остапа Терлецького для поступу й культури і ставив його на зразок молоді. Павлик, як звичайно, славив Михайла Драгоманова. Всі гуртом співали українських пісень. Співали Франко й Павлик. Павлик навіть учив співати улюблених Драгомановим пісень. І так серед поважної гутірки та співів ми провели гарний вечір до пізньої години.

1898 р. зважився Франко ще раз кандидувати на посла до австрійського парламенту в Тернопільщині. Старий його ворог Казимир Бадені уступився був йому з дороги, намісником став у Галичині гр. Лев Пінінський, естет і вчений, отже Франко міг думати, що вибори будуть переведені легально і він діб'ється свого. Проте не сталося так, як мріяв поет. Вибори, що-правда, відбулися без пролиття крові, але зате так майстерно, що Франкові пропало кількадесять голосів, що віддали за нього виборці, і він знову не був вибраний на посла. Кандидував поет на посла цим разом в-останнє. Вже більше не приходила йому охота кандидувати. Невдачу прийняв він спокійно і пішов за голосом Спінози: „...satus est... iniurias aequo animo ferre, et studium iis adhibere, quae concordiae et amicitiae conciliandae inserviunt“.

Восени 1894 року приїхав до Львова молодий київський учений Михайло Грушевський і обняв у львівському університеті катедру все-світньої історії з особливим оглядом на історію східної Європи з українською викладовою мовою. Вступний виклад з давньої історії Руси прочитав він 30 вересня (12 жовтня н. с.) 1894 року. Одна з найбільших університетських заль ледве вмістила слухачів, серед яких були й старші люди. Галичани при звичаєні були бачити героями історії царів, князів, гетьманів, боярів, тимчасом від молодого вченого, в якому хотіли мати „готовий авторитет“, вони почули щось зовсім противне: єдиний герой історії—це народ, народня маса, а мета історії—зрозуміти „стан еконо-

мічний, культурний, духовий“ цієї маси, „її пригоди, її бажання й ідеали“. Така демократизація історії певне не подобалася слухачам, особливо старшим,—вона й тепер ще не подобається деяким,—але вони мовчали й оплескували молодого вченого. Оплескували, хоча цей учений сказав ще більше кошунство, що всяке „*juratio in verba magistri*“ він вважає за неможливе. Як то не вірити в догматизм, в авторитет, в професора університету? Але, що було робити, коли вже прийшов такий революціонер та й ще такі авторитети, як проф. Володимир Антонович і Олександр Кониський, особливо перший, казали його шанувати, то треба мовчати й чекати що буде далі.

Ще перед проф. Грушевським проф. В. Антонович і О. Кониський настоювали, щоб товариство ім. Шевченка перетворити на наукове. Але говорити легше, як робити: не було кому взятися до такої тяжкої роботи. Що правда, була вже невеличка громада вчених у Галичині, був такий Франко, можна було з Женев чи Софії покликати Драгоманова, але таких антихристів, як вони, не приймалося в члени товариства, не то, щоб давати їм провід у ньому. Від біди загальні збори ухвалили 13 березня 1892 р. новий статут, переіменувати товариство на наукове, але поки-що науки в товаристві не було, а бодай було її обмал. А тим часом Драгоманів ходив у подертих черевиках¹⁾ і хотів „у Рону стрибнути“²⁾, а Франко збирався втікати до Америки³⁾, або на Кубанські степи. Провід у Науковому Товаристві ім. Шевченка треба було дати не лише вченій людині, але людині вченій і енергійній, а при тім з організаційним хистом. Тодішній голова Товариства Олександр Барвінський хотів мати „готовий авторитет“ і шукав такого на Україні. Дуже йому хотілося віддати Наукове Товариство ім. Шевченка проф. В. Антоновичеві, але тому було під цю пору 60-ий рік життя, до того він знав галицькі стосунки так, що й темних окулярів йому не треба було, і він з Кониським намовили молодого тоді магістра історії Михайла Грушевського поїхати у Львів і взяти на себе обов'язок зорганізувати науку в Галичині.

Коли-ж Михайло Грушевський був уже у Львові, хотів хто чи не хотів, треба було йому віддати наукову керму в Товаристві, а трохи пізніше (2 лютого 1897 року) й головування. Насамперед перейшли під його редакцію „Записки“ Товариства, що вже раніш редагувалися в Києві з його участю. Від 1895 р. виходили вони що-три місяці, а від 1896 р. аж до війни що-два місяці. В 1895 р. зорганізував проф. Грушевський також археографічну комісію, яка розпочала дві серії наукових публікацій „Жерела до історії України-Руси“ і „Пам'ятки українсько-руської мови і літератури“ Обидві серії виходили на перемінку: одного року одна, а другого—друга. В тім самім часі засновано особну серію для публікування фольклорних матеріалів п. н. „Етнографічний Збірник“. А пізніше за порадою Ф. Вовка зорганізовано ще й окреме видання—„Матеріали до українсько-руської етнології“. Від 1898 р. почали виходити окремі „Збірники“, призначені для більших статтів і матеріалів історично-філософської і філологічної секції, а від 1902 р. й об'ємисті томи „Українсько-руської бібліотеки“.

Проф. Мих. Грушевський, обнявши провід у Науковому Товаристві ім. Шевченка, запросив до співробітництва в ньому вчених галицьких і закордонних. охочих до праці на полі українознавства, а серед них насамперед—Івана Франка. Він відчинив двері в Науковому Товаристві ім. Шевченка й покійному Драгоманову, якого наукові праці окрашували

¹⁾ М. Грінченкова. Про мало знаного... (Україна, кн. 6, 1925, ст. 123).

²⁾ Листи до Ів. Франка, т. I, ст. 139.

³⁾ Драгоманов, Листи до Ів. Франка, том II, ст. 134.

чужі журнали, а за те свої боялися його імени гірше як прокази. В 1899—1907 рр. вийшли в перекладі М. Павлика чотири великі томи розвідок Драгоманова про українську народню словесність і письменство у „Збірниках філологічної секції“.

І Франкові усміхнулася тепер доля покинути найми й присвятити свої сили рідній країні. Вже 1895 року з'являються на сторінках „Записок“: габілітаційний виклад про „Наймичку“ Т. Шевченка, „Вірша про Барську конфедерацію“, починається друком його дисертація про старохристиянський духовний роман „Варлаам і Йоасаф“; потім іде 1898 р. його більша праця „Хмельницина 1648—1649 років у сучасних віршах“ і з того часу майже немає книжки „Записок“, у якій не було-б його розвідки, матеріалу, замітки або рецензії. Товариство починає випускати у світ від 1897 року його „Апокріфи і легенди“, а від 1901 року великий корпус „Народніх приповідок“. Франко бере також визначну участь у редагуванні „Українсько-руської бібліотеки“.

За те, що В. Гнатюк організує ювілей Франка, під кінець вересня 1898 р. його переносять з львівської гімназії до самбірської. Очевидно, Гнатюк покидає вчительську службу і стає за порадою проф. Грушевського секретарем Наукового Товариства ім. Шевченка. Під проводом проф. Грушевського й Франка Гнатюк стає працювати науково і незабаром стає душею Етнографічної Комісії. Завдяки його енергії та меткості Наукове Товариство ім. Шевченка випускає у світ систематичні корпуси народніх легенд, анекдотів, коломийок, колядок, щедрівок, гаївок, байок то-що.

А сам Михайло Грушевський—душа Наукового Товариства ім. Шевченка? Він угинається під тягарем організаційної роботи в товаристві, творить свою історичну школу й побіч соток більших і менших розвідок пише монументальну „Історію України-Руси“, яку Франко назвав „величавою основою української історичної науки і невичерпаним джерелом національно-політичного і соціально-культурного самопізнання й освіти, що вводить нас дійсно вперше в сім'ю європейських народів“.

Серед цієї кипучої праці в Науковому Товаристві ім. Шевченка приходить урочистий день ювілею Франка. Це було 30 жовтня 1898 р. В залі поштового клубу у Львові зібралися Франкові прихильники, головню студенти й селяни, і ждали приходу ювілята. Прийшли також пошанувати заслуги нашого поета—Юліян Романчук і Олександр Барвінський. А зі священників явилися лише два: о. Балабан із Закарпатської України і галицький о. Олександр Волянський. За якийсь час заворушилася зала. Прийшов Франко. Загриміло від оплесків. За хвилину піднялася заслона. На сцені пишався серед зелени портрет Франка; на столі лежали дарунки для ювілята, а на стіні висів гарний вінок від товмачького селянського товариства „Народний Поступ“. Почалося свято. Насамперед ішли промови: голови ювілейного комітету В. Гнатюка, представника української науки Михайла Грушевського, посла-селянина Стефана Новаківського, представниці українського жіноцтва Наталі Кобринської, довголітнього товариша й приятеля Мих. Павлика і голови „Академічної Громади“ Гриця Гарматія. Кожен з промовців освітлював зі свого боку діяльність Франка так, що з промов склався повний образ його заслуг для українського народу. Промовцям відповідав—ювілят.

Коли тепер прочитаємо відповідь Франка, бачимо цікаве психологічне явище: з цієї промови немов виходять тонесенькі червоні ниточки і обстутуються довкола головних ідей Франкової сповіді—„Niesco o sobie samum“. Франко не знав, на що прийдеться йому відповідати, і тому відповідь його можна вважати за імпровізацію, до якої дизним дивом і

поетичне порівняння (себе до пекаря і муляра) і свої дві заповіді, а саме почуття обов'язку й потребу ненастанної праці, узяв не з іншого джерела, лише зі сповіді, яка спричинила йому стільки прикростей. Видно, що поет довго мусів роздумувати над основою своєї сповіді, мабуть уже після її появи друком, коли мимохіть репродукував її в головних пунктах у своїй промові, дещо надто яскраве пропускаючи, на дещо накладуючи лагідніші фарби. Одно лише нове було у відповіді Франка, а саме указання на універсальність його діяльності: у Франка було горяче бажання—„обняти цілий круг людських інтересів“ і в інших розбудити зацікавлення до них.

Після промови ювілята комітет передав йому дарунки й відчитував телеграми та привітальні листи. Особливо радували серця—листи й телеграми селян, деякі навіть віршовані. Коли які дарунки були милою нагородою поетові за його труди, то певне отсі прості, щирі, селянські вияви спочуття.

Концерт, який становив другу частину свята, відкрив „Вічний революціонер“ композиції Людкевича; опісля йшли співи й декламації. Відспівано між іншим пісню „Мій раю зелений“ композиції селянина Якова Остапчука. Отсей концерт був подекуди дзеркалом поетичної творчості Франка.

По концерті була спільна вечеря. На промови й тости відповів поет. У своїй промові сказав він, що, якби в нього було що з вдачі когута, то з приводу лестивих слів учасників ювілею йому виріс-би на голові великий гребінь, але він не когут, не був і не хотів бути ані гетьманом, ані керманичем, лише був собі звичайнісіньким жовніром, якого громада, яка сама не любить ходити „рівним рядом“, раз-у-раз „штуркала“ й вибивала з ряду. Серед веселої гутірки минув вечір і так скінчився ювілейний день Франка, який після гірких, бурхливих днів дав йому багато сонячного тепла, радості, багато життєвої енергії й направив на шлях нового, трудового життя.

Після Франкового ювілею два дальші дні були призначені для святкування сотих роковин відродження українського письменства: 31 жовтня в старім театрі гр. Скарбка відбулися—вистава „Наталки Полтавки“ й величавий концерт, а 1 листопаду—наукова академія у великій залі „Народнього Дому“ й святочна вечеря.

Перед виставою „Наталки Полтавки“ пок. Лев Лопатинський читав Франків пролог „Великі Роковини“, який, хоча пройшов поліційне сито, справив велике враження. Сьогодні немає в Галичині промовця, який не спокусив-би себе продекламувати хоча декілька огняних рядків, закрашених іронією, з Франкового прологу.

На пам'ятку прожитих днів всенароднього свята заснувалася з почину Михайла Грушевського „Українсько-руська видавнича спілка“, до якої увійшов Франко діяльним членом і потрудився для неї чимало, редагуючи й друкуючи багато своїх та чужих творів оригінальних і перекладних.

Восени 1897 року перестало Наукове Товариство ім. Шевченка друкувати „Зорю“ і з почину Михайла Грушевського постановило видавати журнал за типом європейських *revue*—„Літературно-Науковий Вістник“. До редакції нового журналу запросив Михайло Грушевський і Франка. Здавалося-б, що нічого дивного нема в тому, коли стає членом-редактором поважного журналу такий великий письменник, як Франко. Де-інде, але не в Галичині. Колись з „Діла“ прогнали були народовці Франка, кажучи йому на дорогу: „іди й не признавайся, що ти Русин!“¹⁾

1) Життя і Слово, V, ст. 454.

а коли з кінцем 1884 р. Омелян Партицький обіцяв був передати Франкові на власність „Зорю“, то народовці так були перелякані тим, що поки Франко вернув з Вікна, куди поїхав був до В. Федоровича переглянути збірники його кореспонденції за 1848—1870 рр., власником „Зорі“ було вже „Товариство ім. Шевченка“¹⁾). Коли-ж терпіла яка галицька редакція Франка у себе, мав він крім цензора державного ще й громадського²⁾). Правда, в Австрії в початках Франкової діяльності йшла за прикладом Бісмарка боротьба з соціалізмом, але все-ж таки, якби не трусливість, обскурантизм і ультралоялізм галицьких Українців, Франко почував-би був себе все таки краще вдома й не був-би примушений іти в найми до сусідів та тратити час на журналістику.

Тим-то й тепер, коли стало явним, що Франко став співредактором Літер.-Наук. Вістника, зчинився великий шум у нашій Галичині. Ще не з'явилася й одна книжка „Літер.-Наук. Вістника“, ще ніхто не знав, який буде її зміст, а вже восени 1897 року на однім деканальнім соборчику зібрані духовні запротестували проти участі Франка в журналі і свій протест оповістили в газетці „Душпастир“.

Що-ж і говорити, коли справді з'явилися перші книжки „Літ.-Наук. Вістника“ і між співредакторами побачили читачі—Франка? „Наперед настроєні против нового видання критики—каже сам Франко—бачили злочини та підкопи проти різних святощів там, де були-би не бачили їх у іншій виданні; добачили його руку там, де була рука прим. Маковея або когось іншого рівно невинного в ніяких підкопах“³⁾). До хору незадоволених прилучилися також „Буковина“ та „Руслан“, а незабаром піднесли голоси проти Франка та „Літ.-Наук. Вістника“ і на загальних зборах Наукового Товариства ім. Шевченка, і там підносилися вони так довго, поки дальшого видавання небезпечного журналу не перейняла на себе „Українсько-руська видавнича спілка“ з кінцем квітня 1905 року.

Деякі критики „Літ.-Наук. Вістника“ та Франкових писань у ньому дали тоді йому привід до написання славної сатири „Доктор Бессервіссер“. Один з видних наших письменників узяв собі був навіть отсю сатиру дуже живо до свого серця і зламав своє критичне перо, але мені здається, що даремне: Франко не мав заміру вивести певну особу на позорище, він лише вишмагав добре пугую тип Рутенця, подібного до волового очка, що заховалося між орлове пір'я і коли орел не міг уже летіти вище, воно вилізло з пір'я і, підлетівши трохи вище від нього, сказало: „А видиш, а я таки вище лечу від тебе!“

Не зважаючи на прикrostі й колючки з різних боків, редакція „Літ.-Наук. Вістника“ не дала вивести себе з рівноваги і йшла сміливо своїм шляхом: вона давала своїм читачам здоровий хліб духовий і дбала, щоб журнал заступав всеукраїнські інтереси, а не одного клептика землі, партії чи групи. А Франко був дуже дбайливим і пильним редактором „Літ.-Наук. Вістника“—він аж до сумерку свого великого духа містив у цьому журналі свої оригінальні й перекладні белетристичні твори, літературні нариси й студії, критики й публіцистичні статті. Що цікавило той великий дух, все те знаходило свій яскравий вираз на сторінках „Літ.-Наук. Вістника“.

Десь 1898 р., восени чи взимку, за порадою Осипа Маковея почалися „літературні сходини“, що відбувалися в Наук. Товаристві ім. Шевченка й у залі „Руської Бесіди“. Звичайно відчитувано якийсь недрукований твір, а опісля велася дискусія над прочитаними творами й новими течіями в європейських літературах. На отсих сходинах і Франко читав

¹⁾ В поті чола, 1890 р., ст. XIV. ²⁾ Ibid., XV і Житє і Слово, V, ст. 455.

³⁾ Показчик змісту „Літ.-Наук. Вістника“, у Львові, 1903, ст. VI—VII.

свою „Поему про білу сорочку“ і брав дуже живу участь в обміні гадок на літературні теми. Але в нас було замало людей, які займалися-б своєю літературою, не то чужою, через те на сходинах довелося промовляти одним і тим самим людям: Франкові, Грушевському, Маковееві, часом Коцювському, і сходин по якимсь часі занехано. А жаль, що так сталося, бо все-ж таки дискусії ворушили нові думки у молоді, яка й сама збиралася писати, а не знала якою піти їй стежкою. От, хоч-би взяти за приклад молоденького, але талановитого поета, Олександра Козловського, якому отсі сходини причинилися багато до розвитку його поетичного таланту та до національної самосвідомості¹⁾.

Обхід всенароднього свята національного відродження України позначився в Галичині не лише на полі літературнім, але мав він також і велике значіння й у розвитку політичної думки галицьких Українців. Зібрані на святі Котляревського з найбільш глухих закутків інтелігенти, робітники й селяни зрозуміли, що світло до Галичини прийшло з України, тої, що за чорно-жовтими стовпами, тої, що дала Котляревського й Шевченка; що нарід, який живе по однім і по другім боці Збруча,—це один і той самий, і що центр нашого національного життя в золотому Кієві. З тої пори й почали вживати Галичани замість слів „Русь“, „руський“—спочатку „Україна-Русь“, „українсько-руський“, а згодом уже „Україна“, „український“.

Підо впливом всеукраїнської ідеї повстала й ідея сполуки роз'єднаних політичних сил галицьких Українців. Хотілося дати політичній програмі такі широкі рамці, щоб вона могла притягти до себе всі й найбільше ліві галицько-українські елементи, що змагаються за одну мету—здобути українському народові „культурну, економічну й політичну самостійність“ та створити „одноцільний національний організм“. На ідеал вільної України погодилися члени відділу політичного товариства „Народня Рада“ у Львові й група Українців, яка стояла поза „Народньою Радою“, і якої представниками були—Володимир Охримович, Євген Левицький й ин. В ціх переговорах брав участь і Франко, виступивши формально з радикальної партії.

Сей вихід Франка дуже засмутив його товаришів. Кирило Трильовський називає перехід Франка до „нової“ партії його найбільшим політичним faux pas і ще сьогодні кидає громи на Михайла Грушевського, думаючи, що „безумовно під його впливом“ той перехід стався можливим²⁾. Я думаю, що докори Трильовського зовсім безпідставні. Після смерті Драгоманова радикальна партія розбилася була на різноманітні один одному ворожі елементи. Побіч драгоманівців—Павлика й Трильовського стояли націоналісти (Вячеслав Будзиновський), соціалісти (посол д-р Роман Ярославич) і опортуністи (д-р Окуневський). Роман Ярославич, Михайло Новаківський і Семен Вітик ще в травні 1899 р. перейшли були до соціал-демократів. Човен радикалів плив куди хотів—без весла й керми. Павлика ніхто не слухав. А й Франко не мав охоти брати на себе відповідальности за недисципліновану партію. Коли Трильовський думає, що Франко був маріонеткою в руках Драгоманова чи Грушевського, він грубо помиляється. Коли-б Трильовський прочитав листи Драгоманова до Франка, він пересвідчився-б, що Франко не так сліпо йшов за Драгомановим і що з того приводу було багато між ними непорозумінь, які мало-що не спричинили розриву Драгоманова з Франком. Що більше, в дні ювілею Франка, коли то Павлик мріяв, що колись

¹⁾ Михайло Мочульський, Олександр Козловський (Наук. Збірник, присвячений проф. Мих. Грушевському, у Львові, 1906 р., ст. 524—537).

²⁾ Іван Франко—як поет-промадянин, Літ.-Наук. Вістник, кн. IX, 1926 р., ст. 42—43.

не буде іншої всенародньої політичної партії, лише радикальна, а може й ще скорше, драгоманівська лінія у світогляді Франка вже була заламана. Певне, що слово Михайла Грушевського теж мало значіння у Франка, але й за ним би він не пішов, коли-б був іншої від нього гадки. Тут справді була на думці велика річ—витягти політичний віз галицьких Українців з малого обійстя на широке українське поле, і коли це не вдалося, і Грушевський і Франко відійшли і не взяли участі у дальшому процесі формації нової національно-демократичної партії.

Франко замикається у своїй убогій домівці, його дух піднімає вгору крила і з запалом та небувалою енергією—творить. Ми бачили його лише в певних порах дня, як він поспішав до друкарні, або з друкарні додому. Завжди з похиленою головою, глибоко задуманий. Знайомі толкували собі жартівливо поетову задуму тим, що то він у часі ходу з дому до друкарні Наукового Товариства ім. Шевченка і назад обдумує свої твори і ховає обдумане до своїх шухлядок у голові: обдумає, кажуть вони, один свій твір, зараз кладе його в шухлядку й відчиняє другу, щоб покласти до неї новообдумане, і так дотепні порахували, що поки Франко зайшов з дому до друкарні і з друкарні додому, мав у голові кілька нових творів.

Усі, в кого трохи живіше било українське серце, радувалися розмахом крил Франкового генія й у блаженнім супокії споживали солодкі плоди його духа. І нікому навіть на думку не приходило поспитати, бодай себе, чому в нашого поета обличчя таке сумне-невеселе, задумане. Поет не жалувався нікому, не плакав, не нарікав на свою долю, і ніхто не журився ним. А тимчасом чорні тіні смутку та журби падали на його душу.

Гете сказав, що поетичний зміст лірики—це зміст власного життя поета. Отсі його слова можна сміливо прикласти й до Франкової поезії. Поезія була Франкові єдиною вірною повірницею в житті; їй сповідав він усі свої болі, журбу, жалі, тугу й мрії. Тим-то Франкова поезія—це чародійне дзеркало, в якому, хто хоче, може побачити вірний образ його душі в кожній добі його життя.

Розгорніть його книжечку „Із днів журби“ і ви побачите в ній його таємні мислі, його найделікатніші тремтіння душі. Отся книжечка—це щоденник Франкової душі, в якому записані мистецькою рукою його переживання „в днях журби“, себ-то в роках від 1897 до 1900. Франко творив, Франко писав; Франків дух купався в блакиті неба, його крила піднімалися до сонця, але в його душу внадився шашіль і поволі дуже поволі, але систематично підточував тонесенькі фібри його душі. Хоч як Франко не хотів „ритися в своїм нутрі і всяку думку гірш онучки розскубувати і всякий рух чуття жувати, міряти, важити“¹⁾, все-ж таки під примусом непереможної психічної сили не встерігся показати нам у своїх поезіях підсвідомі рухи своєї душі.

Франкову душу почало охоплювати, вряди-годи якесь дивне „безсилля“: його почування в „серці полум'ям горіли“; „думи рвалися як орел ширять“, але „воля“ була в нього „розбита“, „душа слаба, безкрила, холодом прибита“, „слова і блиски й фарби не хотіли служити уяві“ і його творчий дух „чахнув серед зневір'я“²⁾. Бодлер і Мопасан підкріпляли знесилену фантазію гашишем, опієм, а другий етером; Тассо, Е. Т. А. Гофман, Ленав, Готфрід Келер і інші додавали їй огню вином,—нашому Франкові були противні всякі наркотики³⁾; він мучився, журився, втомлювався, але не вживав їх. Хвилини безсилля проходили сами собою, в душу вступала нова енергія і нові, білі крила піднімали її в ясний світ фантазії та мрій.

¹⁾ Із днів журби, Львів, 1900, ст. 13. ²⁾ Із днів журби, ст. 11 і 43. ³⁾ Ibid., ст. 13.

Находили на поета хвилини піднесення духа й раптового пониження його. Він наче птах почуває себе легким, чує в собі надмір сили, хоче обняти ввесь світ своєю любов'ю¹⁾ і нагло кров стає оливом у його жилах, в серці не стає запалу й віри²⁾, а приятель стає йому „хижим звірем“³⁾.

У поета з'являлися час від часу непрошені гості: безсонниця⁴⁾, меланхолійний настрій⁵⁾ і подібно, як у Ньютона, Тассо або Руссо, *mania persecutiva*.

Чорні думки, наче настирливі мухи в пізню осінь, докучали поетові, відганяли сон і непокоїли його:

Кожний мебель був мій ворог,
кожна книжка, то була
п'явка, що систематично
кров і мозок мій пила.

Кожна добрість, то ваївність,
кожний друг, то хижий звір,
кожна думка, то помилка.
кожний спомин, то докір⁶⁾.

Поет усією силою свого ясного духа боровся із своїми непрошеними гістьми, проганяв їх від себе, але вони верталися й добувалися до його дверей чим-раз дужче...

Одночасно почалися ще більші страждання поета: його мучили зразу елементарні галюцинації, а потім і складні. Йому причувався „легенький стук в вікно чи в двері“⁷⁾, тельнякання дзвоника⁸⁾ або бренькіт мушки, замотаної в павуковій сіті⁹⁾. Коли ви читали „Перехресні стежки“, вас певне мусіло охопити легке дрижання, коли ви прийшли до того місця, де Франко пише: „Хробачок стукає в стіні: раз, два, три, чотири—і став“¹⁰⁾. Так кілька разів. А це-ж не вигадка поета лише фотографія його переживання. Що-ж і думати, коли душа поета стала висотувати з себе складні картини і кидати їх перед його очі?

Привид весільної дараби, на якій поет бачить себе із своєю любов'ю у веселому товаристві, а опісля привид трупа-любки на воді, коли щезла дараба за чорною скелею, за закрутом, закріпив поет у срібні строфи своєї поезії¹¹⁾ й у поетичну прозу „Перехресних стежок“¹²⁾. Чи описав він нам свою галюцинацію, як виходить з поезії, чи сон, як виходить з „Перехресних стежок“, не беруся рішати. Коли образ весільної дараби був-би справді галюцинацією і поет бачив себе на тій дарабі, то це був-би відомий психіатрам *rêve de d'autoscopie*. Подібна галюцинація була й у Мопасана. Великий новеліст розказував своїм приятелям, що коли він сидів раз за столом і писав, йому видалося немов відчинилися двері і він на своє велике здивування бачить, що гість—це він сам¹³⁾.

Вельми цікава з психологічного боку—це поезія „Із днів журби“ поета, що починається словами: „Ніч. Довколо тихо, мертво“¹⁴⁾. Вона, ця неоцінена перлина людського генія, збудована на галюцинаційнім елементі і в ній записано мистецькою рукою спосіб, яким повстала поетова галюцинація. Душа, обтрушена з земського пилу, сконцентрувалася, прояснилася, „щось мов тихий дзвін“ залунало в ній і повстала в ній „якась недовідома гармонія“ „мов у гаю свисти дроздів гілка гілці подає“. „В розколисаній уяві“ поета піднявся ряд картин:

1) Ibid., ст. 14. 2) Ibid., ст. 16. 3) Ibid., ст. 52. 4) і 5) Ibid., ст. 52—53 та 12, 23, 24 і 43.

6) Ibid., ст. 52. 7) Ibid., ст. 6. 8) Ibid., ст. 18. 9) Перехресні стежки, ст. 292—293.

10) Перехресні стежки, ст. 294.

11) Поезія „Над великою рікою“ написана 24 серпня 1899 р. й уперше надрукована в „Літ.-Наук. Вістнику“ в книжці II, за 1900 р., ст. 119—120 під псевдонімом Марко В-а.

12) Уступ XXI „Перех. стежок“ надрукований уперше у „Літ.-Наук. Вістнику“ за 1900 р., кн. V.

13) Guy de Maupassants Krankheit. Von Dr. Gaston Verberg. Wiesbaden, 1908, ст. 16

14) Із днів журби, ст. 63—66.

гори в світі золотому,
 фйолетова тінь долин,
 річка наче срібна стрічка,
 і скалиста стіна,
 шлях закурений, мов кладка,
 що у безвість порина...
 Вулиця... Доми низенькі,
 за штахетами, в садках
 георгинії і астри

на малесеньких грядках;
 стежечки круті між ними,
 дерев'яний ганок...

І ось раптом виринає
 з рам зелених у вікні
 тихе лице жіноче
 анайоме.....

„Мигнув“ цей чудовий образ і розвіявся мов імла. „Лице кохане“ пропало, і очі поета побачили несподівано—„побитий градом лан... повинь“... Ні, не очі побачили... Все те в його душі жило, „на крилах із гармоній, світла й запаху“ плило. Поет каже:

Чую, що се власний твір мій,
 хоч створив його не я:

що се часть ества мойого,
 хоч не в ній душа моя.

З книжечки „Із днів журби“ довідуємося, що поетові привиджувалася: „гниль“ і „погані лярви“¹⁾, а з повісті „Перехресні стежки“ ще й „погане хробоство“²⁾.

У людей з перечудленими нервами трапляється цікаве психічне явище, відоме під назвою *audition colorée*—вони відчувають певні звукові тони як зорові враження певних фарб, чи інакше, вони чують фарби й бачать тони. З літератури знаємо, що *audition colorée*, мабуть перше, як учені, вивчили на собі письменники-невропати. Е. Т. А. Гофман (1776—1822) каже: „Я бачу гармонію барв, тонів і запахів. Мені думається, що вони повстали таємничим способом із ясного проміння й опісля з'єдналися у величній концерт“³⁾ У Юлія Словацького (1809—1849) слова бувають „ясно-червоними“⁴⁾, а твори мають один спільний кольорит, напр, „Сон літньої ночі“ видається йому „блакитним і місяцевим“, а „Макбет“ „сірим і червоним образом“⁵⁾. В його поемі „*Król-Duch*“ читаємо:

A jam zacierpiał jak szatan—
 W iskrze duchowej niby w dyjamoncie,
 Mając boleści różnych tajemnice,

Kolory—krzyki—jęki—błyskawice⁶⁾ або:
 Przypatrywałem sie jak ludzie, co słyszą
 Muzykę duchów—w kolorów zamieszce⁷⁾...

А в Шарля Бодлера (1821—1867) зливалися в одно: запах, колір і звук (*les parfums, les couleurs et les sons se répondent*)⁸⁾. Кольорове слухання (*audition colorée*) знайшло свій найкращий пластичний вираз у поезії нашого Франка. Мало того, що Франко малює переживання кольорового слухання, він дуже докладно записує процес того дивного психічного явища, подібно як Достоевський процес своєї епілепсії, Мопасан процес діяння етеру, а Герман Хотнагель процес умирання:

Зразу все немов померкло
 Перед ним і дрож пробігла
 по тілі,
 і зомілаї змісли всі.
 Потім мов теплом дихнуло,
 і по тілі розлилося
 щось солодке, м'яко-м'яко
 попід шиєю пройшло.

.

Потім слух його прокинувся;
 мов діамантова нитка
 Тон якийсь потягся довгий—
 любий, радісний такий!
 І душа мов той метелик—
 десь летить за любим тоном,
 та чим далі, тонів більше
 і все дужчають вони.
 Вже гармонія могутня

¹⁾ Ibid. ст. 11. ²⁾ Ibid. ст. 45.

³⁾ Kreisleriana. (Sämtliche Werke von Eduard Grisebach. Leipzig) том I, ст. 46.

⁴⁾ Król-Duch, Rapsod I, пісня I, строфа LIII.

⁵⁾ Крытыка крытыкі і літаратуры (Dzieła Juliusza Słowackiego, вид. д-ра Бр. Губриновича, том X, ст. 94). Подібно й Флобер, пишучи „Саламбо“, хотів створити „quelque chose pouverre“, а в „Madame Bovary“ хотів дати „couleur de moisissure de l'existence de cloportes“.

⁶⁾ Pancog II, строфа X.

⁷⁾ Pancog IV, пісня II, строфа IX.

⁸⁾ Correspondances (Les fleurs du mal, стр. 92).

лється синьою рікою
і розкішні тони. бачся,
небо й землю обняв.
І пливе душа....
на гармонії величній,
мов на морських хвилях лебідь
вверх гойдається, то вниз.
Поміж небом і землею
вверх то вниз душа....
розколисана несеться
швидше, швидше, розкішніш!
І гармонія величя
робиться фіолетова,
далі синьо-лазурова,
далі пурпуром ярким.
Ось із хвиль тих пурпурових
стріляв промінь золотистий,
вибухнув вулкан огнистий,
ріки світла потекли.
Розлилось безмежне море

світла ясно-золотого
і зелено-золотого
й білого неначе сніг.
Грають світляні каскади,
величезні колеса
у всіх кольорах веселки
котяться по небесах.
І рука якась незрима
розпуска барвисті пасма,
розпуска могутні тони
з краю світа аж на край.
Розпускає, порядкує
і збирає і мішає,—
мов калейдоскоп гігантський
грає світ весь перед ним.
Мов дитя, душа...
потонула в тому морі
тонів, фарб, у тім розкішнім захваті—

(Іван Вишенський, пісня V).

Що Франкові попередники сказали кількома словами, те Франко розвинув у могутню кольорову, поетичну картину.

У деяких поезіях „Із днів журби“ відбивається: тривога та якийсь внутрішній неспокій поета. Найкраще той прикрий настрій змалював поет в отсих строфах:

В глибокім, темнім пралісі
мандрівець блудить змучений;
тривога, голод, близька ніч
мов звіря дикого стрільці
його женуть все дальш і дальш.
У груди духу не стає,—
здається, трісне серденько.
і ноги змучені тремтять,
а він біжить, біжить, біжить!

І причувається йому,
що десь далеко, ледво чуть
теленка дзвоник: дзінь-дзінь-дзінь!
Він знає, що весь день уже
за тим зрадливим голосом
біжить даремно; інколи
догадується, що мабуть
се дзвонить власний страх його,
та він проте біжить, біжить ¹⁾!

Страждання поета мусіли бути великі. Ми й не в силі уявити собі їх. Недаром з глибини його серця добувається такий важкий, болючий, проймаючий стогін:

Близько вже. Мабуть для того
б'я на мене вал останній
і остатня часть дороги
так болюча і важка.

Вже не довго. Боже! Боже!
Облакши мені тягар мій!
Просвіти остатню стежку,
що мов губиться у млі ²⁾!

Наш поет був подібний до того чоловіка, що то попав у безодню і що з усіх боків загрожувала йому небезпека, але він побачив на гілках березки, за яку був учепився, щільник з медом, тоді забув він за своє горе, піднявся трохи вгору й почав із щільника мед пити. І наш поет у своєму горі знайшов щільник з чудовим медом, що

розширює життя людське в безмір,
підносить душу понад всю тривогу,

над всю турботу із-за діл минутих—
в простори повні світла і свободи,

і сам почав із того щільника чудовий мед пити і иншим роздавав той мед щедрою рукою.

Наш поет, приймаючи в основу свого світогляду принцип утилітаризму, і в основу своєї громадянської діяльності кладе Бентамів принцип: the greatest happiness of the greatest number. На думку поета, лише суспільна праця, праця на користь загалу вичерпує до дна життя людини й приносить щастя, внутрішнє задоволення і діячеві і загалові. що на його користь він працює ³⁾. Людина, а тим більше, коли це Українець, не має права вживати життя та його радощів, коли бачить, що

¹⁾ Із днів журби, ст. 18—19. ²⁾ Op. cit., ст. 102. ³⁾ Із днів журби, сс. 14—15.

„мільйони його народу не мають чим вдоволити найконечніших потреб життя“,—вона повинна зректися „усіх своїх приємностей і розкошей і зробитися аскетом і слугою бідних та нещасливих усіх людей, а передо-всім своїх, Українців“¹⁾). Поет поставив собі ціллю життя здобути найбільше щастя для найбільшого числа одиниць, себ-то альтруїзм, тим самим одначе не проневірився він принципів утилітаризму, бо позбуваючися всіх своїх приємностей і розкошей матеріальних нижчого ряду, своєю альтруїстичною суспільною діяльністю, яка має на меті увільнити від страждання (freedom from pain) найбільше число людей, здобув собі розкіш вищу, розкіш духову. Увільняючи інших від страждання, він увільняв себе від свого страждання, забував за власне горе.

В 1900 році на сторінках „Літ. Наук. Вістника“ друкувалася повість „Переxресні стежки“. Герой цієї повісти має подвійне обличчя—Франкове і Франкового приятеля, пок. д-ра Євгена Олесницького, прегарного промовця, визначного адвоката й відомого громадського діяча. Коли поет малює громадську діяльність героя,—виступає на сцену д-р Рафалович-Олесницький; коли-ж малює любовні переживання героя, бачимо на сцені автора „Зів'ялого листя“. Порівняйте „Зів'яле листя“ з „Переxресними стежками“ і пересвідчитесь, що повість доповнює ліричну драму. Душевні переживання героя змальовані ядерними, короткими, драматичними словами в поезії; за те фізичний і духовий образ героїні „Зів'ялого листя“ виступає пластичніше в повісті. Коли не хочете, щоб не погасли проміння поезії, що йдуть від постати героїні „Зів'ялого листя“, не читайте одночасно „Переxресних стежок“. „Зів'яле листя“ написане під впливом живого, свіжого, еротичного захоплення; у „Переxресних стежках“ малює поет еротичні почування, просіяні через густе сито рефлексії. Фізичні риси героїні любовної драми однакові в поетичних строфах і в прозі, тільки що її візерунок писаний у „Зів'ялому листі“ рукою захопленого поета, у „Переxресних стежках“ значно вже поправлений рукою холодного анатома: вона білявка, з чорними як ніч очима, струнка, але в неї „ніс задовгий, уста завеликі, овал лиця не зовсім правильний“²⁾). Та й візерунок душі героїні не таким гарним являється нам у „Переxресних стежках“, як у „Зів'ялому листі“: вона—не Українка, малоосвічена, а міліеу, у якому вона жила досить загадкове (тітка, у якої вона виховувалася, „двоця Зюзя“, львівська міщанка з-під темної зірки). Чи героїня любовної драми, що її змалював Франко, поетична фікція, чи реальна фігура, яка мала-б відіграти таку високу ролю в житті поета, не маючи певного матеріалу, не беруся рішати. Ще час шукати слідів „тих металевих ниток“ нашого поета, „де його твір в'язався з його власним життям“.

Десь у 1900 р. я знайшов у Миколаєві над Дністром привілеї того-ж містечка та переписку Миколи Устияновича. Я зробив копії як з привілеїв, так і з листів, і післав їх Наук. Товариству ім. Шевченка. Незабаром я одержав листівку від Франка, якою він сповістив мене, що готується критичне видання творів М. Устияновича, які зібрали дух. семінаристи у Львові, і що в це видання увійдуть і листи, що я прислав. Але критичне видання творів Устияновича чомусь не вийшло, і Франко післану йому переписку надрукував у „Записках“ аж у 1907 році п. н. „З кореспонденції Миколи Устияновича“. Трохи пізніше одержав я лист і від проф. Михайла Грушевського. В цьому листі писав він, що копія з миколаївських привілеїв буде надрукована, просив лише від мене виписок із магістратських книг та з парохіяльних документів Миколаєва.

¹⁾ Переxресні стежки, сс. 134—135. ²⁾ Переxр. стежки, с. 66.

Щоб порозумітися з проф. Мих. Грушевським що-до згаданих випи-сок, я й вибрався до нього додому. Він жив тоді по вулиці Домбров-ського. Це було в першій половині січня 1901 року. Професора не застав я дома, він був на проході у стрийськiм парку. Мене попрошено подо-ждати. Та довго я не ждав. Прийшов проф. Грушевський. Він прийняв мене ввічливо і між нами завелася зараз розмова на теми наукові й не-наукові. З проф. Грушевським я вже був трохи знайомий, бо ходив раніше час від часу на його університетські виклади. Тому й розмова не йшла пиняво. Проф. Грушевський ставився завжди до молодих людей по-приятельськи й старався знайти в них інтереси наукові чи літера-турні, а коли вже знайшов їх, то й знайомість з ним не маліла. Коли я вже мав відходити, надійшов Степан Рудницький, колишній учень проф. Мих. Грушевського, а тепер географ. Він приніс тоді відомість, що проф. Фінкель не похочує прийняти докторської дисертації Степана Томашів-ського. Ця відомість засмутила була професора і він обіцяв собі пого-ворити з проф. Фінклем за Томашівського, що, як я знаю, він і зробив. У 1901 році в книжці XLIII „Записок“ появилися „Привілеї міста Мико-лаєва над Дністром“.

В перших днях липня 1901 року я зайшов якось з Михайлом Но-ваківським, моїм товаришем, пізнішим адвокатом і послом, до кав'ярні Шнайдера у Львові, яка містилася при Академічній вулиці. Ми застали там Ів. Франка, Остапа Терлецького й Леся Мартовича і присіли до них. Новаківський познайомив мене з ними, хоча я з усіма так сказати „здаєка“ був уже знайомий і доводилося мені не раз стрічатися з ними в публічному житті. Мартович кінчав оповідати про те, як то він перебирався на нову квартиру, і оповідання, видно, подобалося, бо Франко був у доброму настрої й радив, щоб Мартович списав свою веселу пригоду в формі новели й надрукував у „Літ. Наук. Вістнику“. Терлецький всміхався й переглядав мовчазно якийсь гумористичний журнал. Я й Новаківський читали недавно разом „Перехресні стежки“ і хвалили Франка за суддю Страхоцького, який удався йому. Страхоцький—його властиве прізвище було інше—це була загально відома фігура у Львові. Франко змалював його в „Перехресних стежках“ як-найкраще. Я сам бачив часто отього суддю, напів зідіотілого, як його приводили до кар-ного суду на розправі. Він був вічним вотантом, хоча не тільки не знав, що діється на розправі, але мабуть і не знав, що з ним діється. Він винотовував перед розпратою наголовки справ, а підчас розправи, так, як наказала йому вища влада, пильно щось нотував, буцім цікавився так ходом справи. Голосував при вирішенні долі обжалованого так, як голо-сував симпатичний йому суддя Підляшецький. Але траплялось і таке, що Франковому Страхоцькому часом не подобався обжалований, тоді він, коли судді радились, пискливим голосом кричав, що його повісить на шибениці, а пізніше ішов за голосом судді Підляшецького й голосував за увільнення підсудного від провини й кари. Франко дуже тішився, що нам подобався Страхоцький, а Новаківський хвалився пізніше переді мною, що подробиці до портрета Страхоцького то він поставив Фран-кові. Поволі вичерпалися теми до розмови, і ми почали розходитися. Перший вийшов Терлецький, а потім і ми всі. Франко спішився, бо на другий день мав їхати кудись на риби.

Осівши у Львові в липні 1901 року з заміром прожити у ньому дов-ший час, я дуже часто, майже що-дня, заходив до Наукового Товариства імені Шевченка, записався в його члени і був членом віділу від 1904 р. до 29 червня 1913 року. Секретарем Товариства був Володимир Гнатюк, з яким я був добре знайомий ще з університетських часів, отже було й до кого зайти та побалакати. Гнатюк, хоча був селянський син і фізично

добре збудований, був слабого здоров'я. На своє лихо він застудився в 1902 році—дехто каже, що ловлячи рибу з Франком,—і за лікарською порадою виїхав був на острів Корфу. Там підкріпив був своє здоров'я і підбадьорений на душі вертав уже додому. Але по дорозі захотілося йому зробити етнографічну екскурсію до українських колоністів, розсіяних по полудневій Угорщині. Там мав він різні прикrostі від угорської влади і застудився ще раз так добре, що після повороту до Львова розвинулася в нього грудна недуга, яка прикувала його згодом до крісла, а пізніше й до ліжка, і поклала кінець усяким його екскурсіям, а 6 жовтня 1926 року й життю.

Гнатюк був чоловік товариський, лагідний вдачі, жартівливий, любив переписуватися, в його руках сходилися нитки від Наукового Товариства ім. Шевченка, „Літ.-Наук. Вістника“ і „Укр.-руської Видавничої Спілки“, був люблений Франком й проф. Мих. Грушевським¹⁾, тому й кожний, хто мав яке діло до цих останніх, звичайно підготовляв собі ґрунт у Володимира Михайловича.

Не диво, що до нього приходило багато людей і через його руки проходило багато записаного паперу. Гнатюк заохочував також молодих людей до етнографії і дуже тишився, коли хто переймався любов'ю до народньої творчості. За якийсь час довкола нього стояла громадка добре вишколених етнографічних записувачів; жаль тільки, що не виховав він собі вчених дослідників фольклору.

Буваючи часто в Наук. Товаристві ім. Шевченка, я уважно придивлявся до його машинерії. Колісця рухалися точно, гладко, справно, без скреготу, як у добрім годиннику. Часом дзвонив телефон. То проф. Грушевський питав про коректу, довідувався про хід друку книжок або назначував речінець засідань виділу, секцій або дирекцій. Часом і сам проф. Грушевський являвся в Товаристві, ідучи з університету. Але бувало, що проф. Грушевського не було у Львові. Тоді колісця в машинерії рухалися трохи повільніше. Статті до „Записок“ чи до „Літ.-Наук. Вістника“ відкладалися. Як-же-ж прийшов лист, що він уже повертає, а ще

¹⁾ В. Гнатюк у своїй статті „Наукове Товариство ім. Шевченка у Львові“, надрукованій у „Літ. Наук. Вістнику“ за рік 1925, докоряв акад. Михайлові Грушевському ніби через нього він та його сім'я не з'їздили як слід забезпечені матеріялом від Наук. Товариства ім. Шевченка. Його докори не мають доброї основи. Гнатюк жадав від Товариства, щоби воно дало йому на випадок його неспроможности до праці пенсію гімназійного вчителя, а на випадок його смерті відповідну пенсію його дружині та дітям до 24-го року життя. Поминаючи те, що Товариство давало Гнатюкові спромому заробляти своїми наук. працями стільки, скільки він при своєму здоров'ї навіть мріяти не міг-би, як гімназійний учитель; що давало йому платні відпустки для поратуння здоров'я не раз майже цілорічні; що його домагання розглядала особна комісія, до якої як знавці належали д-р Вол. Охримович і В. Угрин, ані проф. Грушевський, який по-приятельськи ставився до Гнатюка, ані виділ Товариства, який цинив високо наукові заслуги Гнатюка, не могли робити прецеденту і, не маючи певних доходів, не було всім Товариство виконати всі його побажання, тільки значну їх частину і в границях найдає посушеної можливості. Очевидно, Гнатюк не був задоволений з того, що дало йому Товариство, і відси походить його жовч до акад. Грушевського і виділу—від 1912 р. Так само безпідставно жалувється Гнатюк, що у 1912 р. не був вибраний членом дирекції Видавничої Спілки, бо він, будучи хворим, не приходив на засідання Спілки, а від лютого до кінця року 1912 жив у санаторії поза Львовом. З приводу несповнених своїх домагань Гнатюк довгий час мав жаль і до мене як члена виділу, а потім наслідком смерті Ясеницького і комісії для службової прагматики, хоча я супроти цифр бухгалтера В. Угрини і мотивів вище сказаних був безсилий, і не згадав навіть слівцем у своїй довгій статті мене, хоча я безкорисно працював для Товариства близько десяти літ. Коли згодом між нами обновилася переписка, я дорікав Гнатюкові за статтю „Наук. Товариства ім. Шевченка у Львові“. В одному з листів з дня 24 квітня 1926 р. він пише мені: „Що вас вразило так у статті про Н. Т. ім. Ш. що-до Мих. Серг.? Не знаю чи він читав статтю, але ми тепер стоїмо у переписці і то з його ініціативи. Може я там і що непотрібно сказав (я тепер статті не хочу ще раз читати), та я писав її давно, а лише друкував м. р. Я старався кілька можна бути об'єктивним і не вступав у сліди тих, що проти нього писали і виступали ще перед війною“...

більше, що вже ось-ось відізветься телефон і поспитає за статті, тоді молоді автори (д-р Іван Джиджора, Микола Євшан-Федюшка й інші) не виходили з хати, пили чорну каву й писали, щоби статті були вчасно.

Точно коло 12 годин опівдні й коло 6 години ввечері, майже щодня, приходив до Товариства Іван Франко. Він приносив рукопис до друку, забирав коректу або матеріал до перегляду, часом щось написав, прийняв якого молодого автора на розмову, побалакав і йшов далі. Франко поступав у полудні перед приходом до Товариства до так званої „Віденської кав'ярні“, а ввечері, вертаючи з Товариства, до кав'ярні „Мопополе“ (перенісся з кав'ярні Шнайдера) і там, випивши чашку кави, переглядав газети. Хто мав яке діло до Франка, міг у тім часі бачити його в згаданих кав'ярнях. Коли зустрічав у кав'ярні кого зі знайомих, він найдовше годину бував у ній. Увечері в буденні дні й опівдні в неділі та свята бував він у товаристві Гнатюка а деколи й моїм.

Франко як редактор, коли знаходив у писаннях початкуючого автора щось живе, ідейне, не жалував праці, щоби виправити рукопис, ошліфувати форму, зробити придатним до друку. Не раз ще слабою рукою написані вірші чи оповідання, коли іскрився талант, виходили з-під коректорського Франкового пера в новій, блискучій формі. Франко, не міняючи змісту, умів чужим творам дати гарну форму. Беручися до виправки писань молодих авторів, він говорив жартівливо: „trzeba skrócić i upiększyć“. Велику вагу клав він на чистоту мови й стиль. Коректу читав сам кілька разів, навіть після коректи Гнатюка. Хто не бачив ніколи Франкової коректи, той не в силі уявити собі, скільки праці вложив він у чужі писання.

Будучи членом Наукового Товариства ім. Шевченка, я бував на його загальних зборах і сьогодні з прикрістю мушу сказати, що отсі збори не завжди мали характер поважний, часто панував на них вічевий дух, якому не місце в строго науковій установі. А діялося це головню тому, що Товариство побіч дійсних членів, з науковими кваліфікаціями, має звичайних членів, якими може бути кожний, кого прийме виділ, і хто платить вкладки, а які дуже часто не мають нічого спільного з наукою і бувають сліпим знаряддям наших політиків. Отсі то політики часто з особистих причин організували опозицію на загальних зборах і вносили в них гострий, вічевий тон. Скликавши своїх прихильників з провінції, вони в яскравих кольорах малювали їм загрожений стан посідання чи що більше, самі обіймали провід опозиції на загальних зборах, а „провінція“ й покірні „прихильники“ опозиції на їхню команду голосували. Так було, коли в Товаристві йшла боротьба за його науковий характер і коли воно перестало у своїй друкарні друкувати політичні газети, між іншими й „Діло“; так було, коли в деяких членів Товариства була ображена амбіція з приводу неприхильних оцінок у „Записках“ їх праць, друкованих де-інде, або з приводу критики проф. Грушевського їх політичної діяльності; так було, коли проф. Грушевський не підходив під передвоєнні плани галицьких політиків і вони хотіли або замінити його на проф. д-ра Івана Горбачевського або, коли це не вдасться, то бодай дати йому свій виділ, у якому кожний член мав-би, як казалось, свою самостійну думку, а властиво, у якому сиділи його явні вороги.

Були ще й інші бурі в Науковому Товаристві ім. Шевченка, як з приводу участі закордонних членів Товариства в загальних зборах через повновласників (Павлик), з приводу „Гуцульщини“ Вол. Шухевича і клішів до неї та загалом з приводу гонорару за наукові праці, друковані в Товаристві, або з приводу того, що продала Видавнича Спілка магазин книжок книгарні Товариства¹⁾.

¹⁾ В. Гнатюк у своїй статті про Наук. Тов. ім. Шевченка написав, що на тому інтересі противно не Товариство ім. Шевченка, але Вид. Спілка але вийшла.

Не пам'ятаю, щоби які загальні збори Наук. Товариства ім. Шевченка обійшлися без Франка: він точно являвся на кожні збори і завше брав у них визначну участь. Хто-б він не був, коли лише підривав науковий престиж Товариства чи яким-будь способом підкопувався під його фундаменти, Франко явно й сміливо виступав проти нього й нищив його своїм дотепом та їдкою сатирою. Навіть на загальних зборах дня 29-го червня 1913 р., коли то галицькі політики зорганізували були велику опозицію проти проф. Грушевського, уже недужий Франко боронив його перед їх нападами і доводив, що з виходом проф. Грушевського почнеться й упадок Наукового Товариства ім. Шевченка.

Засідав я з Франком не лише у виділі Наук. Товариства ім. Шевченка, але також і в дирекції Укр.-руської Видавничої Спілки й у виділі Товариства прихильників української літератури, науки та штуки. Бував також і на засіданнях наукових секцій, у яких Франко брав участь. Франко приходив на засідання точно, один з перших, і в засідання вносив свою ясну, здорову думку, невичерпану енергію та працьовитість. Незвичайна скромність, великий розум, простота, ввічливість, а при тім *esprit*, скептицизм та іронія окрилювали Франкову постать і робили її приємною в зустрічі. Ані дрібки гордості, чванства, пихи ви ніколи не помітили у Франкові. Не забудьмо одночасно, що характер у Франка був чистий, як кришталь.

Коли-не-коли заходив я до Франка додому. Він купив собі 1901 року невеличку площу при вулиці Понінського ч. 4 і поставив собі незабаром на ній гарний будиночок, який і любив він дуже, у якому написав свої найкращі твори й у якому перестало битися його серце. Коли я входив до поетового будиночка, оточеного деревцями, по високих, кам'яних східцях, мені мимохідь нагадувався монастир. Я раз і сказав це поетові, коли він відчиняв мені залізні двері до цих східців, і порівняв його тоді з монастирським двірником, а він усміхнувся і сказав: „так, *ks. Ambroży—sługa boży*“. Довкола хати панувала тиша, хіба часом галасували поетові діти або співала птаха в недалеких кущах. Двері від хати були зачинені і захожих впускала поетова дружина—невеличка, сухорлява жінка з блискучими, чорними очима і з гладко зачісаним чорним волоссям. Зодягнена просто й убого. Вона, коли захожий був їй незнайомий, питала з порога коротко, вривчастими словами: „До кого? За чим?“ Коли поета не було дома, вона казала: „Нема Франка!“—і двері зачинялися перед захожим.

Кімнати в поета були вряжені бідно. Мебель проста, примітивна. Лише кілька картин окрашувало стіни: портрети Шевченка й самого поета роботи арт. Юліяна Панкевича „вид на Дніпро“ роботи арт. Труша¹⁾. Мабуть і вся окраса. На довгім, простім столі—сила книжок, паперів і гарний ріг, що його подарувала поетові арт. Саломея Крушельницька. За отсим столом і працював поет. Під стінами стояли полиці та невеличкі шахи з книгами, а було їх доволі. Книги стояли на полицях, не раз у двох рядах. У найбільшій порядку. Поет, як рідко котрий поет, завжди знав де шукати бажану книгу. Брошури, листування та інші матеріяли оправляв поет в особні книги. Робив він це тому, щоби, як казав, не пропали йому підчас поліційних трусів. А так завжди міг бодай перевірити, що пропало й де шукати його. В невеличкій шахві переховувалися рукописні матеріяли. Свої поезії ховав поет у звичайну паперову коробочку. Гарних гаптованих течок не було в нього. Писав він не на гарнім гладкім папері, а на клаптиках паперу, що попадали йому під руки.

¹⁾ Крім згаданих картин висіло на стінах, у всіх кімнатах, багато картинок у чорних узеньких рамках—з різноманітними рибами.

Поетова дружина, Ольга Хорунжинська, походила з Києва. Вона була „толстовка“. Сама одна хозяйнувала: прибирала хату і ладила прості страви. Служниць не було у неї ніколи. Не любила, щоб письменниці приходили до чоловіка. До грошей прикладала малу вагу. Коли селянка поставила собі якусь ціну напр. за суніці, то вона давала їй удесятеро більше. Як то стільки разів треба схилитися по суніці, щоб їх назбирати, і так мало жадають за них. Сама-ж вона людина освічена і я сам бачив, як вона помагала деколи поетові у літературній праці: перекладала з французької мови і переписувала до друку як що треба було.

Як на одіж, так і на їду Франко був дуже невибагливий. Задовольнявся чим-будь. Поза домом їв також прості страви. Не догоджував собі. Не кутив. Напитків майже не вживав. Пив часом пиво, але мало; під кінець життя любив баварське. Вино пив з водою. Жив, як аскет.

Найбільшою радістю у життю поета було, коли він наловив багато риб або назбирав багато грибів. Як на рибах так і на грибах розумівся він дуже добре. Мріяв через усе своє життя мати свій власний ставок з рибами і, як усе в його життю, так і ця мрія не сповнилася йому ніколи.

В. Охримович пише¹⁾, що Франко не любив товариства. Але-ж Франко любив товариство, лише на жаль, не мав доброго і не завжди мав час на товариство. Довкола себе любив він рух. Найкращий доказ, сам брав він велику участь у вічах і стикався багато з людьми. Не утікав від людей і дуже радий був зустріти созвучну душу. Деколи ходив він до театру і на концерти. Музику і спів любив він дуже. У гостях бував наш поет рідко. Не ставало у нього часу. Найчастіше я бачив його у Грушевських, а часом заходив до Гнатюків. До Грушевських завіз мене навіть сам поет. Не будучи знайомим з Марією Сильвестрівною, дружиною Михайла Сергієвича, я не хотів іти на перший раз у звичайному одязі, але поет потягнув мене за собою: „ходіть, вони гостинні люди і не знають етикету! Будете, як у себе дома!“ Поет почував себе вільно у Грушевських, бував веселим та гутірливим і любив ходити до них. Недаром присвятив він свою найкращу повість „Перехресні стежки“—„Марії і Михайлові Грушевським на доказ щирої приязні“. У вільних хвилинах, особливо літом, їздив поет на село до приятелів і знайомих.

Франко був мовчазний і не любив звірятися перед ким-будь. Душі не відчиняв навстіж, бо знав, що люди увійшли-б зараз до неї з брудними чобітьми. Він більше любив прислухатися, як інші говорили, а тоді і сам сказав кілька слів. Але часом оживлявся і ставав говірким.

Супроти жінок поет був ніжний, привітний і ласкавий, але трохи не-сміливий. До молодих письменниць ставився уважливо і м'яко. Коли я написав раз трохи гострішу критику на перший збірник поезій Христі Алчевської п. н. „Туга за сонцем“, поет поспитав мене: „Ви бачили Христю? Я кажу: „живої не бачив, тільки портретик у збірці поезій“... —„То мало“, каже поет, „коли ви побачили-б її живою, ви не писали би такої критики“. Тоді написав він сам оцінку і надрукував її у „Л. Н. Вистнику“ (1907 р., кн. VII).

На подружжя дивився Франко як на компроміс двох людей різного полу. Таку думку виявив він раз мені; таку виявив він і у „Перехресних стежках“ (с. 256).

Як хто прогрішився проти поета, він не довго носив гнів у своєму серці. А коли сам зробив кому кривду у першому гніві, жалував того і старався направити зло.

Д-р Андрій Чайківський причинився головно до того, що Франка за

¹⁾ Новий час. 1926 р. № 49.

його соціалізм усунуено колись з студенського товариства „Дружний Лихвар“. Чайківський писав у „Літ.-Наук. Вістнику“ за 1904 рік¹⁾: „мені самому за себе соромно, що я до такого діла міг приложити руку, але тоді не лиш я сам був рад цьому, але дждався признання від старшої братії за мою проворність і енергію“. Хто інший, як Франко, може був-би до смерті не простив Чайківському обиди, хоч як давно вона сталася, та Франко не лише простив йому обиду, але один з перших заохотив його писати; на конкурсі „Зорі“ заступався за ним, щоб його „Олюньку“ поставити на першому місці²⁾, а й пізніше завжди з великою прихильністю промовляв за ним, коли його який твір мав друкуватися у „Літ.-Наук. Вістнику“ або коли йшла річ про висоту гонорару за надрукований твір.

Ще скажу кілька слів про Вільгельма Фельдмана. Фельдман—була цікава людина. Він походив з бідної сім'ї маломістечкових хасидів, на 17-му році життя скінчив народню школу і власною працею та енергією добився до того, що зайняв визначне місце в польському культурному життю: був журналістом, літературним критиком і автором книги „Piśmennictwo polskie“. У 1891 році сидів він на лаві обжалованих за належність до соціалістичної партії (в акті обжалування „socialistyczno-dekadentystycznej“) і мав марку радикала, симпатика робітничого руху та прихильника Українців³⁾. Від 1902 року я стояв у переписці з Фельдманом і дописувався часом до його журналу „Krytyka“. Користаючи з мого знайомства, він у січні 1905 року написав до мене, що їде до Росії, не з агітаційною лише з інформаційною метою, що може буде по дорозі у Києві, і просив мене, щоби я здобув для нього які листи від Франка або Павлика до кого з визначних Українців. В кілька днів після того листу він уже був у Львові, відвідав мене, і сказав мені, що він хоче бачитися з Франком, але боїться, чи він схоче з ним говорити, бо що недавно написав якусь неприємну статтю проти нього. Я розказав про все те Франкові, але він усміхнувся і сказав: „Нехай прийде до „Віденської Кав'ярні „в полудні““. Я прийшов з Фельдманом в означеному часі до кав'ярні Фельдман почав просити Франка вибачення, але Франко про ніщо не хотів слухати, побалакав з ним приязно і дав йому декілька інформацій та лист, мабуть, до ак. Сергія Єфремова.

Там де дійсно була яка заслуга у кого, Франко признавав її навіть своєму противникові нпр. Олександрові Барвінському⁴⁾.

Д-р Василь Щурат на основі власних спостережень і оповідання самого Франка розказує у своїй статті „Франків спосіб творення“⁵⁾, що наш поет поки написав вірш перш усього підшукував для нього мелодію, а знайшовши її,—форму. Маючи готову форму, він вкладав у неї слова, „мугикаючи“ їх так довго, аж повстали мелодійні рядки, а опісля й ціла строфа. Строфа мусіла, як казав поет, „співати“. Коли строфа „співала“, поет давав їй рими. Тим способом створені строфи, уступи, поет списував на клаптиках паперу і записане залишав у спокою. Аж по якось часі він читав написаний вірш і виправляв що треба було.

До Щуратових слів я додаю дещо й від себе. Це правда, що Франко, як каже Щурат, ідучи вулицею, komponував часом вірші. Я й сам бачив, як він, прийшовши з дому до Наукового Товариства ім. Шевченка, ві-

¹⁾ З часів переполоху. Кн. II, с. 113. ²⁾ Новий Час, 1926 р., Ч. 42.

³⁾ В книзі „Stronictwa i programy polityczne w Galicji“ показав Фельдман Українцям свої рижки і з приводу цієї книги ми перестали переписуватися, а в часі війни він показав себе україножером і в Берліні агітував проти Українців.

⁴⁾ Життя і Слово, 1896. ст. 489.

⁵⁾ Українська Рада, 1925 р. ч. 19.

тався мовчки, сідав, брав зі столу папір і писав на ньому вірш, очевидно, свіжо скомпонований. Але Франко не конче мусів мати рух, коли складав вірші; не конче, складаючи вірші, мусів ходити по кімнаті або йти вулицею, як пише Щурат. Коли я поспитав раз поета чому він пише так мало віршів, сказав мені: „Але, як же я можу писати їх багато, коли з писання віршів не виживеш!“ І тоді то розповів він мені, що в день він пише для прожитку, а тільки що ніччю, коли не може спати, складає вірші. „Прийде ідея—каже поет—зложу ніччю вірш, а ранком запишу його на папері та й маю готовий вірш“. „Колись, як осліпну,—додав він, а поет майже не виходив з недуги очей,—отто тоді будете мати від мене багато віршів“.

А раз розповідав мені поет, що вірш повстає у нього тим способом, що він обертає ідеями à rebours. Приходить йому до голови така ідея: в псаломі єсть—„Блажен муж, иже не ідет на совіт нечестивих“, а чому не може бути навпаки? і тоді укладається йому в голові вірш: „Блаженний муж, що йде на суд неправих“. Подібним способом навпаки словам псалом: „Рече безумен в серці своем, яко ність бог“, повстав також вірш: Говорить дурень в серці своїм: „Єсть бог і єсть він богом моїм!“ Такий спосіб творення подекуди показує рисочку Франкового характеру.

Часом знову—розказував мені иншим разом поет—мучив його душу якийсь клаптик пейзажу, нпр. гнилий, зеленкуватий ставок у гушавині і то так довго не давав він йому супокою, поки не скристалізувався в поетичний образ. Таким способом повстала чудова поезія, що починається словами: „Опівніч. Глухо. Зимно“.

Надхнення з'являлося поетові нероз несподівано. Щось мигнуло, як блискавка, у його голові, образ виринав з душі за образом і вірш складався сам собою. Такому надхненню завдячуємо ми коштовну перлину „Конкістадори“. Отсю поезію зложив поет літнім ранком на пероні у Кохавині, залізничній станції за Жидачевим. Федір Вовк, з яким поет їхав кудись, віддалився був на кілька хвилин, а тимчасом Франко зложив „Конкістадори“.

Випадковим способом повстав славний пролог до Франкового „Мойсея“. Я був з поетом у друкарні саме тоді, коли кінчився друк „Мойсея“. Зажурений управитель друкарні К. Беднарський показав поетові, що на початку надрукованої поеми лишається кілька незадрукованих сторінок і радив написати передне слово. Поет подивився на білі сторінки і сказав спокійно: „Добре, добре, я щось напишу і принесу“. І приніс на другий день—відомий пролог.

Нові поезії читав поет знайомим, але таким, про яких знав, що їх цікавить його творчість.

У згаданій статті „Франків спосіб творення“ пише Щурат про спосіб творення Франком повісти „Для домашнього огнища“. Поет поклав собі був наперед угольний камінь під повість, себ-то центральну подію, а потім добирав до цієї події епізоди й епізодичні постаті та добудовував епілогову партію. Франко розказував мені, що лише повість „Для домашнього огнища“ він творив планово, маючи тоді багато вільного часу, всі інші свої повісті він писав фельетонно, з одної книжки журналу до другої. Франкові слова правдиві, бо в його інших повістях трапляються неточності що-до імен і прізвищ героїв, а навіть ситуацій. Щурат мабуть помиляється, пишучи, що Франко повість „Для домашнього огнища“, написану спершу по польськи, передав був Зигмунтові Василевському до друку в Варшаві. Я думаю, що це скорше був Леон Василевський, автор книжки „Ukraina i sprawa ukraińska“, з яким Франко був добре знайомий і який в одній із своїх статей у літературному додатку до „Kurjera Lwowskiego“ писав дуже прихильно про літературну творчість Франка.

Польський текст повісти „Для домашнього огнища“ загубився. Франко просив мене якось раз, щоби я видобув йому польський текст цієї повісти від Б. Полонезького, власника „Polskiej Księgarni“ у Львові, у якого на його думку знаходиться рукопис, але, коли я поспитав Полонезького за ним, він сказав мені, що шукав, але не знайшов його.

Новели, розповідав мені Франко, приходились йому легко. Коли тема була в голові, він сідав і писав без труду. Про публіцистичні статті нема що й говорити. Він писав їх без надуми. Я був свідком, як скоро при мені писав він статтю „Східно-західні непорозуміння“ (1904). Я оглядав його бібліотеку, а він скоренько писав статтю і написавши першу її частину, зараз поніс її зі мною до друкарні. Дещо дрібніше він писав таки в кімнаті „Наукового Товариства імені Шевченка“. Думаю, що й наукові статті після простудіювання матеріялу не багато забирали йому часу. Я знаю, що статтю „Польська поема про уманську різню“ (1904 р.) він реферував ввечері, потім пішов до кав'ярні, напився чорної кави, а на другий день уполудні приніс готову статтю до друку.

На думку Франка літературний критик має перш усього відповісти собі на питання: яке є відношення мистецтва до дійсности? чи твір мистецтва дає нашій душі естетичне задоволення і якими засобами автор спричинює це задоволення? а коли критик відповів собі на ці питання, він буде в змозі відповісти собі на дальші питання: чи в автора є талант і який талант у нього? чи ідеї звязані органічно з подіями та образами, введеними автором у творі? а коли й на ці питання критик дав собі ясну відповідь, тоді вже може він на основі даного твору робити й дальші висновки про соціальні, політичні чи релігійні погляди автора. Свої естетичні висновки має сперти критик на психологічних, строго наукових дослідах, бо естетика — це наука про почування і як така входить в обсяг психології. Коли Франкова літературна критика — наукова та ще й спирається на аналізові естетично-психологічному, то дехто думає зараз, що та Франкова критика то ніщо инше, як есто-психологія Еміля Еннекена; тим часом той, хто так думає, помиляється. Еннекен не має на меті виявляти ціну твору мистецтва, відкрити засоби, що за їх допомогою вони створені; він не аналізує твору мистецтва, як такого, його змісту, тенденції, еволюції, він шукає в творах мистецтва знаків (*signes*) душі письменника і споріднених йому людей, суспільних груп. Завдання критики Еннекена, як бачимо інші й ширші, як Франкові, і, наскільки я знаю, Франко навіть не погоджувався з Еннекеном. Коли я раз, ідучи вулицею з Франком, розвивав перед ним план студії про Коцюбинського по еннекенівському методу, він дуже скептично дивився на висновки аналізу по тому методу і під впливом нашої розмови написав у канцелярії Наукового Товариства імені Шевченка на якусь статтю Юрія Кміта лист, який дав прочитати мені й Гнатюкові, і в якому дісталось Еннекену. Як що у Кміта зберігся той лист, то можна буде перевірити мою думку.

Марксіські ідеї почали ширитися на Україні від появи „Капіталу“ (1867 р.) дуже скоро. Микола Зібер уже у 1870 р. читає доповіді про „Капітал“ у київських студентських гуртках, а після пише й наукові праці про Маркса. І річ цікава: марксіські ідеї перемандрували до українського студентського товариства „Січ“ у Відні, не з заходу, а власне з Києва. Про роль Олександра Русова і Миколи Зібера у поширюванні марксизму поміж Галичанами у Відні нема у нас певних відомостей. Знаємо, що Русов навіть не подобався. Мелитон Бучинський писав у 1871 році до Володимира Навроцького: „Русов, прости Боже гріха, трошки нігіліст, та недоварений, мало жив і думав“... За те, без сумніву, зробив на Галичан велике вражіння побіч Михайла Драгоманова — Сергій Подолин-

ський¹⁾), людина „дуже охоча і симпатична“, як схарактеризував його тойже Бучинський.

Він прожив із Зібером у Відні в січні 1872 р. тиждень і побував раз старі галицькі божки. Недаром М. Павлик починає історію галицького соціалістичного руху роком 1872. Подолинський був знайомий особисто з Марксом і Енгельсом і звернув був на себе їхню увагу своїми оригінальними причинками до марксівської теорії. Він то захопився був дуже їхніми ідеями і захотів щиро пропагувати їх не лише поміж Українцями, але, загалом, поміж Слов'янами. Для цієї мети він забажав осісти у Відні і жив там якийсь час у 1875 р. З-поміж віденських „січовиків“ найбільше перейнявся був марксизмом Остап Терлецький. Він стає щирим приятелем Подолинського, згодився допільнувати видання соціалістичних агітаційних брошурок і дати їм свою фірму, себ-то свій псевдонім—В. Кістка.

Весною 1875 р. з віденської друкарні Болгарина Янка Ковачева виходить перша українська соціал-революційна брошура „Парова Машина“, написана самим Подолинським. За цією брошурою йдуть і інші одна по одній скорим темпом. В тім самім 1875 р. виходить іще друга брошура Подолинського „Про бідність. Розмова перша“ і його-ж перерібка московської „Хитрої Механики“. В 1876 р. вийшла брошура Фелікса Волховського „Правдиве слово хлібороба до своїх земляків“, яку забрала зараз віденська прокуратурія та видала за неї процес Остапові Терлецькому і Янкові Ковачеву. Це був в Австрії перший український, а другий слов'янський (після процесу Серба Таушановича) процес соціалістичного характеру. Суд присяжних виправдав Терлецького і Ковачева, але заборона поширювати брошуру не була знята, що більше, львівська прокуратурія заборонила поширювати й незаборонені віденською прокуратурією брошури.

Але, хоча львівська прокуратурія поклала свою руку на віденські брошури, вони й женевська „Про багатство та бідність“ почали розходитися по Галичині в другій половині 1876 року й читалися галицькою молоддю, а навіть під впливом агітації М. Павлика та його сестри Ганни й Гуцулами у Коломийщині та Косівщині. Крім згаданих брошур чималим ферментом у розвитку соціалістичних ідей у Галичині були й приватні розмови приїжджих Українців-соціалістів з Києва.

Та ледве стали прийматися соціалістичні ідеї на галицькім ґрунті, а вже галицька адміністрація вжила всіх заходів, щоби затоптати їх у перших починах. Почалися труси, арешти, переслідування й безтолкові процеси. В марті 1877 р. відбувся один український соціалістичний процес, який закінчився засудом трьох Українців за стосунки з женевською „Громадою“ й перевозку соціалістичних книжечок, а в січні 1878 р. відбувся другий процес, на якому суджено за приналежність до тайного соціалістичного товариства з осідком у Женеві і з Драгомановим на чолі,—на ділі такого не було,—між іншими Остапа Терлецького, М. Павлика і Франка.

Чи Франко в часі процесу був марксистом? На це питання він сам дав ясну відповідь: „Я був—каже він—соціалістом по симпатії, як мужик, але далекий був від розуміння, що таке соціалізм науковий“. „Капітал“ Маркса і інші писання його та інших соціалістів студіював Франко аж після виходу свого з тюрми.

Українські соціалістичні арешти та процеси зацікавили не лише українську молодь, але й львівських робітників, не лише українських,

¹⁾ Найбільше відомостей про Сергія Подолинського зібрав у нас акад. Мих. Грушевський у книжці „Мих. Драгоманов і женевський соціалістичний гурток“.

але й польських, і привели їх до соціалістичної думки. Тоді то, як пише Павлик, кожна молода людина, робітник чи інтелігент, хотіла знати, що це за диво соціалізм, і познайомлювалася з соціалістичними ідеями на-борзі з таких соціалістичних книжечок на польській мові, як Люї Баяна „Wiara socjalistów“, Лімановського „O kwestji robotniczej“, Ласаля „Program robotników“ і інших. На ґрунті соціалістичних ідей зійшлися були українські соціалісти з польськими і писали у założenій у липні 1878 р. друкарській робітничій газеті „Praca“. Франко був співробітником „Pracy“ і сходився з робітниками.

В листі з 20 вересня 1878 р. до Ольги Рошкевичівни, у якому Франко кристалізує свій соціалістичний світогляд, є уже згадка про „Капітал“ Маркса¹⁾. Видно ще в тюрмі лежав поетові на серці Маркс і як тільки став вільним узявся зараз читати його, а щоб підготувати себе до зрозуміння соціалістичних ідей, він учить економії у проф. Білінського, пізнішого австрійського міністра. В 1878 р. Франко написав невеличкий катихизис соціалізму, який видали львівські робітники. В 1879 і 1880 рр. він читав суспільну економію в робітничих гуртках самоосвіти. А в половині 1879 р. написав „Основи суспільної економії“, себ-то елементарний підручник по Міллоу, Чернишевському й Марксу на зразок сербської копіляції Светозара Марковича. До цього підручника зладив був Франко осінню цього-ж року й переклад двадцять четвертої глави першого тому Марксового „Капіталу“. Але ані згаданий підручник, ані переклад з Маркса не вийшли друком за життя Франка. З „Основ суспільної економії“ вийшла тільки частинка особною книжечкою, виданою у 1883 р. „Просвітою“ п. н. „Про гроші і скарби“, а решта рукопису розгубилася. Переклад з Маркса надрукував аж у 1926 р. М. Возняк у львівському журналі „Культура“ (чч. 4—9). На скільки Франкове розуміння марксі-ських ідей увійшло в основу женеvської брошури „Program socjalistów galicyjskich“ (1881), трудно тепер розібрати, тим більше, що Франко сам сказав, що вона написана не ним, лише при його співучасті. Як живо цікавився Франко науковим соціалізмом, видно ще з цього, що коли лише вийшли книжкою у 1878 р. критичні статті Фрідріха Енгельса „Herrn Eugen Dührings Umwälzung der Wissenschaft“ він зробив собі з них витяг, який і переклав на українську мову у 1878 або 1879 р. Але переклад, на жаль, не вийшов у світ у своєму часі і появився друком завдяки М. Вознякові тільки що в 1926 р. в „Культурі“ побіч перекладу з Маркса.

Вже це, що Франко не випустив у світ ані своєї копіляції „Основи суспільної економії“ ані перекладу згаданої глави з Марксового „Капіталу“ ані витягу із згаданої Енгельсової книжки, (хоча з залишеного рукопису перекладів видно, що вони мали друкуватися у „Дрібній бібліотеці“, перший п. н. „Карль Маркс. Початок і історичний розвиток капіталістичної продукції в Англії“, другий п. н. „Початок і теорія соціалізму Фрідріха Енгельса“); далі, що Франко під весну 1881 р. покинув Львів, жив якийсь час у ріднім селі Нагуєвичах і з тої пори обірвалися його стосунки з „Praca“ і львівськими робітниками,—показується, що у Франковому світогляді зайшла переміна, яка не дозволила йому стати послідовним марксистом. Які фактори спричинили цю перемену у Франковому світогляді, для недостаті матеріялу не можна нічого певного сказати, можна лише здогадуватися, що ними були ідеї Драгоманова та його поклики до освічених людей іти на службу мужицтву. Коли взяти під розвагу, що Галичина країна наскрізь рільнича і через те Франкова роль у

¹⁾ М. Возняк Розділ Марксового „Капіталу“ в перекладі Франка. (Культура, 1926, №№ 4—9, ст. 54).

львівських робітничих організаціях не могла бути великою; що він знайшовся там серед чужого елемента та й ще не настроєного інтернаціонально, не дивницею буде, що Франко пішов за голосом Драгоманова і пішов на службу селянству, з якого сам вийшов.

Франко взяв від Драгоманова не лише ідею, що „сила кожної породи людської лежить у мужицтві“, але й віру, що корінні зміни усіх громадських і господарських, а навіть державних порядків, стають ділом не революції, лише еволюції, та, що до ідеалу соціального чи політичного треба йти шляхом щоденної, чорної роботи „на близькі часи“. Отсі ідеї, проповідані Драгомановим, й були проповідними ідеями Франка. Він вірив у силу селянських мас і працював для розвитку цієї сили все своє життя. Він не вірив у теорію соціальних катастроф і не лелівав у своїй душі кольоритних образів майбутности,—противно цупко держався землі і соціальні реформи та політичну боротьбу в'язав з сучасними потребами та найближчою майбутністю. Навіть, коли радив Франко галицьким селянам творити спілки для спільного господарства на злучених в одну господарську цілість ґрунтах, хочаби, щоб через той час „доки тривала би спілка, всі члени, що в ній працюють, мали однакове удержання“, маючи на оці ідеал комуністичного ладу, він мав на серці перш усього сучасні потреби селян і бажав, щоб хлібороби наслідком комуністичного способу праці менше зуживали енергії коло ріллі, а за те більше могли мати часу на освіту, науку.

Ідеал Драгоманова, щоб людство організувалося у спілки громад, „вільних у всіх своїх справах“, себ-то у спілки вільних осіб, які по волі в'язалися б „для спільної праці й помочи у вільні товариства“,—якийсь час був дуже близький Франковому серцю, як то видно з повісти „Захар Беркут“. Але згодом він стратив віру в досягнення того ідеалу і був тої думки, що коли він навіть здійснився би, то не устоявся би довго.

Марксизм, можна сказати, цікавив Франка, як то видно з його статей, усе його життя. Він ставився до нього з великою повагою і високо ставив заслуги та історичне значіння Маркса й Енгельса, але одночасно й критично. На жаль, Франко не мав часу самостійно студіювати марксизм і через те висновки його критики не були оригінальні.

Франко не погоджувався з ніякою соціалістичною системою; в кожній знаходив він якісь хиби, але й сам не склав ніякої оригінальної теорії,—він лічив себе прихильником „старого, широлюдського соціалізму, опертого на етичній, широко гуманній вихованню мас народніх, на поступі і загальній розповсюдженню освіти, науки, критики і людської та національної свободи“¹⁾.

До війни 1914 р. та й під час війни, навіть поміж європейськими робітниками, була сильна віра у непохитну міць капіталістичного ладу, панувала психологія миру поміж класами, і треба було аж ситуації, у якій „дальше жити так не можна“, щоб захитався старий лад і повстав новий та й то не всюди. Нічого дивного в тому, що й Франко думав реформувати людськість, підготовляти для соціалістичного ладу, чи, як сам казав, „для досягнення великого ідеалу—соціальної справедливості на ґрунті гуманного чуття“, а не бурити шляхом революції старий лад і ставити новий на нових основах.

З ідей, розсипаних Франком у його творах, можна скласти його філософський світогляд. Закріпити свою філософію у невеличкій кількості строф, це не така легка річ, як може здаватися, а все-ж таки Франко здужав це зробити. Приглянувшись ближче його філософським ідеям, ми бачимо, що вони побудовані на новіших відкриттях у сфері

¹⁾ Мій Ізмарагд, с. VIII.

вивчення структури матерії¹⁾. Франко каже: матерія є вічна, без початку й кінця, жива й сильна; атом не пропадає і є „тривкіший, ніж всі боги“; життя у всесвіті — це вічний круговорот, ніщо у всесвіті не гине, тільки переходить з одної форми в иншу; „все є одно“: світовий етер, чи як Індійці кажуть, нірвана, згущується на протязі мільйонів років і творить енергію; енергія згущується на протязі того самого часу і дає спочатку мертву матерію, зложену з атомів, потім органічну матерію, коли атоми сполучилися в молекули, ще пізніше організовану, живу матерію чи білковину, а вкінці й молекулу мозку, зокрема мозку людини; і знову згодом жива матерія розкладається і переходить в мертву матерію, мертва розкладається і переходить в енергію, енергія переходить в етер і знову на протязі мільйонів років з нірвани родиться нове життя і так у безконечність.

Не раз у безмісячні, ясні ночі блукали Франкові очі по темнім небі, засіянім безліччю зір. Мільйони-мільйони зір гляділи на нього своїм білим, жовтим, червоновим світлом і будили в його душі тихі, меланхолійні, глибокі думки. Коли земля, рівняючи її до сонця, зеренце гірчиці, а нпр. Арктур три тисячі разів більший за сонце, то якою-ж мікроскопічною пилинкою супроти них являється людина? І уявити собі: „у безмірному морі“, що виповняє небесний простір, безжурно кружляють велети-сонця зі своїми трабантами та сателітами і женуть у безвість з туманною швидкістю. А з ними думаючи молекули, „маленькі бомбтики людські“, як каже Франко, які щось „міркують, мучаться, бажають вічності море вмістити в собі“ та й розприскуються і розпускаються в „безодні Нірвани“, щоби знову засяти у новій формі.

Думка про стосунок людини до всесвіту і її роля у всесвіті добре мусіла мучити мозок Франка, коли він не лише закріпив її у золотих строфах поезії „Душа безсмертна! Жить віковично їй! Жорстока думка...“, але вже хорий склав до цієї поезії мелодію, яку й списав при мені та при пок. Августі Дермалю Філарет Колесса в книгарні Наукового Товариства ім. Шевченка дня 20 грудня 1910 року.

Ще одно питання цікавило дуже Франка: відки взялося життя на землі? І на це питання дав він собі відповідь: „крихта теплоти і світла“... „душу будить, без тієї теплоти душі нема“.

В справах релігії Франко був раціоналіст, але супроти віруючих був толерантний, стоячи на тому, що не треба „вірних щирі чуття дразнить“).

Жити й творити приходилося Франкові серед дуже тяжких і несприятливих умовин соціальних, економічних і особистих. Він творив серед суспільства консервативного, квієтистичного й вороже настроєного до соціалістичних, поступових ідей; для різьблення душі свого народу йому треба було вживати не лише ритця, але й грубого долота й молота; ту душу треба було не дизелювати, але згрубша обтісувати і він не жалувал ніякої праці, хоча-б найчорнішої, щоби структуру душі свого народу зробити кращою, яснішою. Він творив серед суспільства бідного; найкращі свої сили він витрачував на прожиття себе й сім'ї за будь-що, багато працював він зовсім безкорисно; найкращі свої твори видавав сам²⁾ і кошти накладу ледво поверталися йому, а коли видавав їх чужим накладом, то діставав за них невеличку плату³⁾. Найбільший гонорар, який дістав він у своєму життю, був за статтю для лексикона Брокгауза і Ефрона „Южнорусская литература“ у 1904 р.

¹⁾ Порів. акад. А. Старкова „Загальну біологію“ та М. Галагана „Атомістично-молекулярну теорію“. ²⁾ Зів'яле листя, ст. 104. ³⁾ „Зів'яле листя“, „Із днів журби“, „Мойсей“; накладом дружини Ольги вийшли: „В поті чола“, „З вершин і низин“.

⁴⁾ За „Поєми“—92 кор.; „Semper tiro“—100 кор., за оповідання „На лоні природи“—320 кор., за „Місію“ і инші—325 кор.

Він творив, як сам казав, серед „сирітства духового“. Обставини особистого життя поета склалися так, що він не міг почувати себе щасливим. Ясні, веселі проміння щастя дуже й дуже рідкими гістьми були у його вбогій домівці.

Зміст свого життя поет заповнив суспільною працею і серед тої праці він забував власне горе, тяжку невлічиму недугу, і серед тої праці лунав його спів далеко й широко, спів повен радості, енергії та сили. Але в останніх роках перед психічною катастрофою його пісня обсотувалася нераз чорною хмарою смутку, безнадійності; соняшний спів поета обривався і тоді його душа вчувала серед тиші відгомони далеких кроків смерті. З філософським спокоєм прийняв поет засуд природи; знав, що смерть неминучий вихід його невлічимої недуги, але все-ж таки як людина живуща, та й ще така, як наш поет, діяльна, кипуща, повна планів, замислів, мрій, він не бажав собі смерті й тривожився її приходом. Він знав, що непрошений гість прийде неминуче і може незадовго застукає до його дверей, але боявся того стукоту, надслухував його і тривожився.

Багато сумних, тривожних хвилин із своїх зажких переживань закріпив поет, як уже знаємо, у невмірущі строфи своєї книжечки „Із днів журби“. Страждання та душевні муки поета відзеркалюються особливо в його поезіях з 1901 і 1902 років. В тих роках смерть дуже близько підійшла була до поета й напестала йому до вуха багато невеселих, безнадійних думок, коли його поезії з тих часів такі глибоко сумні, коли на нас подихає з них чорна розпука.

Яскраво малюють неспокій поетової душі, тодішній важкий його настрій—поезії: „Маєві елегії“, „Опівніч. Глухо“..., „Як голова болить...“, „Ти знов літаєш надо мною, галко“... Навіть весна не в силі була розважити. звеселити безрадісну душу поета, навпаки, вона мучила його „мільонами кольорів, тонів, ліній і творів“. Довкола поета рух, життя, але він утікає від них, вони мучать його,—його меланхолійні очі бачать на „болотнистому дні“ свого „я“—„черепи стовчених мрій, кістками неоправданих планів, зломки дрібних пожадань, трупи обманих надій, гидкі слимаки самолюбства, медузи зависти, хроби гризот, кефалоподи підлот“. Поет у розквіті життя, та його „дзвять життя тягота“. Ще хотілось-би йому „майнути“ „на романтичнім візку в край реалізму“, але смерть шепче йому до вуха—„жорстоке, понуре „ніколя“.

З поезій „Маєві елегії“, „Опівніч“..., „Голова болить“ видно, що душу поета не переставали мучити „дикі якісь появи“, як гидкі слимаки, хробаки, медузи, кефалоподи, гниль; йому причувалися голоси („не дійсний голос, але щось далеке, слабе, марне, тіль голосу“), зойки, ридання; йому ввижалися „сині, білі, пурпурові ракети“, які перед ним вертілися „огняним млинком“¹⁾; в нього були неспокійні сні і візії. З поезій видно, що перші Франкові галюцинації з'являлися опівночі або ніччю, себ-то тоді, коли його мозок був страшенно вичерпаний, бо-ж, як знаємо, поет, не зважаючи на свою недугу, перезтомлював себе дуже невсипущою літературною працею й творчістю. На зміст галюцинацій, без сумніву, мала вплив і його жива поетична фантазія.

Коли я сказав раз поетові, що мені дуже подобається його поезія „Опівніч. Глухо“²⁾, він осміхнувся сумно і сказав: „не дай бог прожити те, що я прожив, складаючи сю поезію“. Пишучи статтю про його „Semper tiro“, я просив поета, щоб він пояснив мені суть поезії „Як го-

¹⁾ Д-р Володимир Цуrowsький у своїй статті „Іван Франко серед українських січових стрільців“ (календар „Червоної Калини“ на 1927 рік) пише, що Франко під кінець свого життя казав, що „сила у віді електричної струї виходила з його рук, розсіваючись у просторі і освітлюючи зеленим світлом кімнату“.

²⁾ Поезія „Опівніч. Глухо“ написана 20 листопада 1901 р.

лова болить"...¹⁾), але він не хотів цього зробити, кажучи: „дайте прочитати собі її якому доброму декламаторові і зміст поезії буде вам ясний“. Я зрозумів тоді, що змістом цієї поезії є його надто особисті переживання і не питав уже більше про дальші пояснення.

Настрій поета у 1901 і 1902 роках був дуже поганий, як це й видно з тільки-що згаданих його поезій. Йому було так гірко зимою 1902 р., що йому здавалося, що вже наближається скорий кінець його життя або божевілля:

Ти знов літаєш надо мною, галяко,
І кричеш горя пісню монотонну;
О, знаю, заклюєш мою ти душу!
.....

Моє ти фатум, невідступна зморо.
На мозок мій нещасний кандидатко,
Не крич так лично, не лети так падко!
Не бійсь! Підє твоя побіда гладко!
Я не втечу! Впаду вже скоро, скоро! 2).

Проблиски надії гаснуть у душі поета; в його вухах брешуть слова „не надійся нічого!“, але фізичні сили, яких подостатком ще було в організмі поета скоро перемагають недугу, і душа поета на білих крилах поволі піднімається з „темної ями“ до світла.

Очевидно, про повне вицудження поета не було й мови, противно, після погоди наступала слота, а то й буря з прорізуючими чорне небо синяво-огняними блискавками. Важкі переживання розбили ще більше нерви поета, витончили та вигострили їх до неможливих границь. Поета що-будь прикре дразнило і він, хоча на око спокійний, не давав стриму своїм нервам, здебільш у статтях. Так стало напр. з Павликом.

Дехто думав та й ще може думає, що Франко з Михайлом Павликом були собі приятелі, але на ділі та приязнь то була вічна суперечка, яка тривала через усе, їхнє знайомство, не меншала, але більшала, аж поки не довела до розриву у 1905 році. Вони обидва, як сам Франко пише у своїй автобіографії, селянські сини, але їхнє „виховання, розвій і склад думок були дуже не однакові, не говорячи вже про велику ріжницю темпераментів і привычок“.

Я познайомився з Михайлом Павликом десь 1897 р. Йому було тоді коло 44 років. Це був невеличкий зростом чоловік, тендітний, слабосильний, лисий, з добре посивілою бородою; з меланхолійним обличчям; з очима немов „примглиними сізми“; з монотонним, напів-сантиментальним, напів-проповідницьким голосом. Я був кілька разів у нього в хаті—в нього було чистенько, блискуча воскована підлога і квітки на столику. Ми сходилися дуже рідко, але з тих розмов, що були між нами, я помітив, що він думав думками Драгоманова; що для нього селянин був фетишем; що, хоча публічно він виступав сміливо і гостро критикував своїх противників, у своїй хаті чи в замкненім кабінеті бібліотеки Наукового Товариства ім. Шевченка він чомусь говорив притишеним голосом, оглядався на всі боки, ніби тривожився, чи хто не підслухує розмови. Вразило мене особливо дуже, як він остерігав мене, коли я від Кузьми-Ляхощького хотів добути для бібліотеки „Академічної Громади“ драгоманівські видання, щоби їх держати під ключем, осібно й обережно, бо за них може бути біда від поліції, тимчасом, коли під ту пору не лише драгоманівські видання, але й інші жєневські можна було мати без поліційних перешкод. Згодом, отся тривога, як я сам помічав та й інші мені казали, значно побільшала у нього,—він напр. у парку любив балакати на зовсім відлюднім місці—і мабуть та тривога у часі московської окупації у 1914 р. й була причиною його смерті.

Хоча як Драгоманів любив Павлика, вважав його своїм найвірнішим

¹⁾ Поезія „Як голова болить“.. написана 2 грудня 1901 р.

²⁾ Отся поезія зложена 22 січня 1902 року.

учнем і спирався на нього у всіх своїх політичних планах, все-ж таки не міг закрити очі на деякі риси Павликової душі такі, як „мілка амбіція“, „самоосліплення“, впертість чи, як сам Павлик казав „запеклість“, і неохота до систематичної праці. Він відкладав викінчення серйозних праць і, як писав Драгоманів, „кидався за хвилевими фантазіями“. Через те, хоча як Драгоманів хотів допомогти йому „встроїти себе“, Павлик так і не „встроїв себе“ до самої смерті. Ще, як довго жив Драгоманів, він як міг ратував його, але коли Драгоманова не стало, а Павлик скоро покинув і службу бібліотекаря у Науковому Товаристві ім. Шевченка, думаючи писати монографію про Драгоманова, йому приходилося жити дуже важко. А все-ж і тоді, маючи багато вільного часу, він не взявся за ніяку поважнішу самостійну літературну працю, не говорячи вже про монографію Драгоманова.

До того-ж Павлик, як пише Д-р. Володимир Охримович¹⁾, був у своїх політично-суспільних поглядах „занадто наївний і безкритичний, занадто односторонній і засліплений у Драгоманові“. По-за Драгомановим він не бачив світа, не хотів вірити, що ідеї та й ще політично-суспільні не вічні і не вільні від еволюції, і критикував гостро кожного, хто не йшов по лінії ідей Драгоманова чи його, Павлика. Недаром Я. Струхманчук поставив у ілюстрованих „Життях святих“ поміж святими і портрет Павлика з євангелієм у руці.

Без сумніву, чималі заслуги Павлика для розвитку політичної думки й поступу в Галичині та й коло освідомлення народніх мас, і я зовсім не хочу їх уменьшати, але я говорю про Павлика, як людину, а не про Павлика, як публіциста, політично-суспільного діяча, і характеризуючи його як людину, я хочу показати лише на причини розриву з Павликом багатьох людей, а між ними і Франка.

Коли Павликові було 50 років життя і він серед бідноти, матеріальної скрути й безрадності скоро постарів, зів'яв і знемошів, згадані мною риси його душі ще яскравіше виступили в нього. Вже Драгоманів писав про Павликове „самоосліплення“, а під ту пору, себ-то у 1904 році, воно виявилось уже у формі, я сказав би, нарцизму. Доволі прочитати книжечку „Ювілей 30-літньої діяльності Михайла Павлика“, у якій містяться його промови, та й ще деякі пізніші його статті, щоби пересвідчитися, що Павлик захоплюється нарцистично самим собою:—він лагідний, добрий, делікатний, походить з гарної, доброї, навіть лицьарської, селянської сім'ї; в нього „гостре почуття правди й завзятости“; його ідеї непомильні й весільні, а його писання мають просто магічну міць,—вони всіх переконують і справляють на єдино добрий шлях.

Цінуючи себе так високо, Павлик ставився дуже гостро, а навіть з погордою до інших, що не йшли його шляхом, між іншими й до Франка, особливо відколи той виступив з радикальної партії. Як довго жив Драгоманів, він лагодив суперечки та сварки між Франком і Павликом, хоча не завжди йому це вдалося, тим більше, що Франко підозрівав Павлика в бунтуванні Драгоманова проти нього, але, коли Драгоманів умер, і Павлик забажав зайняти місце Драгоманова супроти Франка та й ще почав зачіпати, а то й лаяти Франка публічно, Франкові почало не ставати терпцю. Ще в оповіданню „Хома з серцем і Хома без серця“, Франко змальовував свій стосунок до Павлика у формі легко сатиричній, але, коли Павлик на своєму ювілею, що правда, не називаючи Франка по імені, але так прозора, що кожний знав про кого йде річ, напав у своїй промові на Франка дуже гостро й грубо, обвинувачуючи Франка в тому, що він причинився до розпаду радикальної партії, „топчучи но-

¹⁾ Циговані „Причинки до біографії і характеристики Івана Франка“.

гами ідеали своєї молодости“, що він „посягав“ „на ті ідеали й на все найдорожче в других“; що він „насмівався з людей ідейних і сталих“, себ-то з Павлика, „як з дурнів“, а сам „замотувався в павутину“ „політики“,—„ширшої“ і „вужчої“ високої і низької,—„в павутині нещирости, нелюдности, безідейности“, та ще й думав, „що сего всего вимагає добро нашої нації, поступ, культура, наука, навіть соціалізм“¹⁾, тоді, очевидно, терпець увірвався Франкові і після появи друком ювілейної книжечки Павлика він і надрукував відому статтю „Михайло Павлик. Замість ювілейної сільветки“, у якій важким келепом розбивав „ті численні легенди, які наросли вже протягом 30 літ довкола особи Павлика і яким поперед усього, здається, повірив він сам“²⁾. Я чув, як дехто докоряв Франкові цєю статтею і ганявся за посторонніми впливами, не знаючи, що конфлікт між Франком і Павликом існував уже давно, корінився в невідходящих до себе вдачах, неоднакових розвиткові і складі думок, застарілих ранах, які один одному завдавав не раз і не два, в болющих нервах обидвох, та, що останньою важкою краплею, яка перекинула Франкову чашу з жовчею,—це була саме згадана ювілейна промова Павлика.

Мабуть у серпні 1904 р. відбув Франко подорож до Італії. Яке враження залишила Італія в його душі, ми не знаємо. Після подорожі Іван Труш, який видавав тоді „Артистичний Вістник“, просив поета, щоб він написав для його журналу щось про свою подорож. Поет у відповідь на його просьбу сказав, що напише про „Мойсея“ Мікель Анджеля, який дуже захопив був його. Але поет не написав обіцяної статті, а за те написав нам свою величню поему „Мойсей“.

Думка написати „Мойсея“ або, загалом, поему про народнього провідника і змалювати в тій поемі душу юрби в стосунку до високих змагань народнього героя, мусіла віддавна непокоїти поетову уяву. Що з-поміж світових народніх провідників найбільше підходив до його планів Мойсей, на це показують уже слова з „Похорону“: „Я з тих, що люд ведуть, мов стовп огнистий, що вів жидів з неволі фараона“ і нічого надзвичайного в тім, коли зважиться, що історія жидівського народу і змагань Мойсея визволити його з єгипетської неволі дуже подібною ставала йому до історії українського народу та його політичного ідеалу. Написати поему про Мойсея тим більше ще хотілося Франкові, бо міг він у тій поемі змалювати і свій стосунок до українського народу і своєї настрої, які переживав він під час „весняної доби“ у 1905 р., коли то у Росії й на Україні „тріскала крига абсолютизму та деспотизму“, і „народні сили серед страшних катастроф шукали собі нових доріг і нових форм діяльності“; коли побіч великого народнього зриву чулися і слова зневіри, що „обіцяний край—це казка“; коли поетові так бажалось „серед трубного грому“ увійти у вільну країну, а одночасно він і переживав тяжкі хвилини у своєму житті, коли то здавалося йому, що вже „близька година“ його, „та остання, незнана“. Рішучим товчком, який примусив поета узятися за перо скристалізувати думки та почування, які ворухили душу, і написати „Мойсея“, це, без сумніву, був „Мойсей“ Мікель Анджеля, який захопив його, який раз-у-раз стояв йому перед очима і домагався покликати його до нового життя, могутнім словом українського генія.

Десь у березні 1905 р., вертаючи з Франком з засідання Наук. Товариства ім. Шевченка, я захоплювався його поезіями „Із книги Кааф“, тільки що надрукованими в „Літ.-Наук. Вістнику“, та й радив йому написати цілу книгу таких поезій, у яких закріпив би свою філософію життя.

1) Ювілей 30-літньої діяльності Михайла Павлика. У Львові, 1905, с. 76.

2) Літ. Наук. Вістник за март 1905 р.

Поет усміхнувся і сказав: „а тимчасом я пишу поему, у якій матимете філософію політики“... Поет під той час писав „Мойсея“ і в нього на думці було дати своїм землякам філософію політики—політичний заповіт.

Який же то Франків політичний заповіт? Поет дуже добре знав, що неволя деморалізує людину: дає їй душу „похилу, повзку, мов бур'ян“; вчить її „на лапки ставати“ і „лизати ту руку, яка її б'є“, та каже брехати і всміхатися до тих, що „кажуть його рід“, тому й не інший політичний ідеал був у нього, як той, щоб український нарід „зас'яв у народів вольних колі“ і глянув „як хозяїн домовитий по своїй хаті і по своїм полі“. Але яким способом дійти до того ідеалу? Поет у своїх міркуваннях прийшов до думки, що історію творять не герої, лише маси, а що маса, це „многодушна істота“, себ-то складається з одиниць, а в кожній одиниці є своя „керма і власть“, є „сила“, що „назначає“ їй „місце“, отже й кожна одиниця, кожна душа в „рух мас“ вносить „частку свого льоту“. Маса як живлова колективна сила завжди „в страшному зусиллі спішить до незримої цілі“ і в своєму бігу „тонче рідне й знайоме“, маючи на оці „неосяжне“, „фантастичне“. Тим то треба й справити ту велику живлову силу на шлях, що веде до мети, до мети реальної, не фантастичної. Треба складати плани відповідні до сил, а ціль означити відповідну „до актив“. А що на масу складаються одиниці, отже й треба комусь перш усього й „льотови“ одиниць дати відповідний напрям чи інакше треба виховати їх, треба дати їм ідеал, „високі змагання“, віру в перемогу і досягнення ідеалу; треба дати їм „іскри“, щоб „душі їх розжевити, запалити, щоб вугіль їх в алмаз перетопився“. Виховувати і давати напрям льотові одиниць, а тим самим масі, „многодушній істоті“, може знову ніхто інший, як такі-ж самі одиниці, тільки, що ті одиниці мають бути визначні, розумні, вибрані,—такі, що самі „стелитисямуть в низу“, щоб лиш маси „буяли до неба“, самі „гинутимуть на шляху“, щоб лиш маси „росли все краще“. Коли-ж народні маси виростуть „ціпкі і тверді до великої зміни“, тоді й знайдуться герої, які поведуть їх до „обітованого краю“. Але нехай добре пам'ятають Українці, що здобуття вільного кутка землі для себе, це ще не все, це лише „задаток“ до обітованого краю; не „скарби землі“ мають бути оконченою метою українського народу, тільки—„скарби духа“; обітованим краєм має їм бути—безмежна, осаяна країна духа...

Франко слідив за вражіннями, які робив „Мойсей“, переглядав часописи, перечитував рецензії на „Мойсея“ і був дуже незадоволений з них,—так і ніхто з рецензентів не міг попасти на провідну думку поета. По-за фразами і похвалами поет не бачив розуміння його твору і тому, прочитавши рецензію, гірко усміхався, кажучи: „пусте“! Особливо сердила його стаття М. Євшана: „Але-ж цей чоловік попросту прочитав енциклопедію, виписав з неї твори, в яких героєм був „Мойсей“, і хоче мого „Мойсея“ мати залежним від тих творів. Але-ж нічого подібного! Єдиним джерелом мого „Мойсея“—це біблія“. Хоча не зовсім погоджувався поет з розвідкою Якіма Яреми про „Мойсея“, все-ж таки, коли хворому поетові у 1912 р. показав управитель книгарні Наук. Товариства ім. Шевченка, Август Дермаль, розвідку Яреми, він сказав: „Я читав її... Нічого собі, нічого“!...

В 1904 р. Франко редагував мої переклади з чеської мови творів Юлія Заєра, які вийшли п. н. „Легенди“. В 1905 р. ми займалися виданням поетичної спадщини молоденького поета Олександра Козловського, якого талант Франко цінив високо. Дещо з рукописів було у Франка; дещо з рукописів та весь життєписний матеріал призбирав я. Рукописами, які були у Франка, я користувався для написання біогра-

фічно-літературного нарису про Козловського на основі зібраного мною життєписного матеріалу, а потім я увесь рукописний матеріал і свою статтю про Козловського дав Франкові, той вибрав з поезії Козловського ті, котрі вважав гідними друку, ошліфував їх, як слід, написав на основі моєї статті, яка тільки що у 1906 р. була надрукована у Наук. Збірнику, присвяченому проф. Мих. Грушевському, і від себе біографію Козловського з описом його спадщини і так повстала книжечка, якій я вже сам дав наголовок „Мірти й кипариси“. Книжечка вийшла у світ у 1905 р. накладом „Укр.-руської Видавничої Спілки“.

В 1906 р. ми видали накладом тої-ж Спілки збірник поезій Володимира Самійленка. Нам давно хотілося мати збірник поезій Самійленка, тим більше, що книжечка „З поезій“ надрукована у Києві 1890 р. була в Галичині бібліографічною рідкістю тай не давала повного образу творчості Самійленка, і Франко намовив мене зайнятися збиранням його творів. Але, як же було збирати мені чужі твори, коли їх автор був безприкладно байдужий до них? Отже треба було приступити до редакції поезій Самійленка так, як би автора й не було поміж живими. Я перш усього позичив у Франка київський збірничок і переписав з автографів поезії, що зберігалися у нього й були колись призначені Самійленком для видання їх у Львові особною книжечкою, або які недавно появилися у „Л.-Н. Вістнику“. І здобувши тим способом основний камінь, я взявся до будови. Переглянув я докладно галицькі й українські видання, у яких друкувалися поезії Самійленка, позводив з них копії і устійнив їх тексти та дати написання, а опісля вже й упорядкував їх хронологічно до друку. Дуже помічним був мені у розслідуванні авторства поезій Федір Матушевський, який жив під той час у Львові й редагував агітаційні метелики. Він то, чи за його спонукою акад. Сергій Єфремов, не пам'ятаю добре котрий саме з них, надіслав був навіть мені з Києва рукописний зшиток поезій Самійленка, повернений цензурою, яким я й покористувався як слід при остаточнім зредагуванню збірника до друку. Коли-ж Франко у своїй передмові до збірника написав, що Самійленко мені „з усякою готовістю уділив усіх жаданих інформацій“, то на ділі не так ідеально було, як він написав. Я писав лист за листом до Самійленка, натискав на нього через Михайла Коцюбинського, але Самійленко мовчав, як би річ ішла не про його поезії, лише про його ворога. Аж, коли збірник був зладжений і друкувався, я несподівано дістав від нього листа, у якому писав він, що за всяку ціну я мушу пропустити поезії надруковані в „Складці“ Білиловського п. н. „Посвята Зинаїді Р-ській“, навіть, коли-б вони були вже надруковані, бо інакше він спинить друк книжки. На щастя згадані поезії були зложені, але не надруковані, я вволив волю автора і книжка друкувалася далі вже без перешкоди. Коли вийшла, автор був задоволений і з тексту і з хронології поезій. Наголовок книжці „Україні“ дав Франко, який займався її коректою і друком. Такого наголовку бажав собі Самійленко колись, коли раніше збірка його поезій мала друкуватися у Львові й тому Франко й дав його теперішній збірці.

Стрічаючися з Франком по причині зредагування поезій Самійленка частіше, як звичайно, мене незвичайно вразили у 1906 р. дві розмови з ним, яких тоді ніяк не міг я витолкувати собі, не знаючи зовсім стану його здоров'я. Ідемо ми, мабуть у липні того року, вулицею, розмовляємо чомусь про Шевченка і нагло Франко починає ганити форму поезій Шевченка, кінчаючи свою критику у подразненому тоні: „ви візьміть та прочитайте Лермонтова або Пушкіна, там ви знайдете гарну форму, але не у Шевченка“!.. Коли-б я не знав був нічого про великий пієтизм Франка до Шевченка, мене не так дуже здивували б його

слова, але, може рік тому назад, Франко захоплювався його генієм переді мною, кажучи при тім, що знає „Кобзаря“ на пам'ять та, що дуже часто читаючи його, не може поздержатися від сліз, і мені тому стало тепер від Франкових слів моторошно на серці. Іншим разом знову каже він мені: „знаєте проф. Грушевський перебереться скоро у Київ, я куплю у нього дім¹⁾ і заведу собі на його площі ставок з рибою“... Нічого й казати, що Франкова фантазія була дивною, бо ані грошей не було у нього, він же-ж завжди, як сам говорив про себе, був „безгрішний“, ані другого дому не потреба було йому, ані площа не надавалася для ставок, а в тім і шкода було б вжити її на ставок... у місті. Надто дорога була б це забавка!..

Ще скажу кілька слів як під ту пору часто мінялися настрої у нашого поета. Хвалить він наприклад „Einsame Menschen“ Гавптмана, а коли якийсь час пізніше я кажу, що добре було-б перекласти їх для Спілки, то він обурюється легко: „але-ж скорше вже давайте ви переклад „Дикої качки“, ніж „Самітних“, це-ж неоригінальна, слаба драма“! А коли я іншим разом хвалю Ібзена, він дивується: „що вам подобається в Ібзені!“ Так само я переклав був „Also sprach Zarathustra“ Нітше. Франко довгий час не хотів й чути про Нітше. „Ні філософія ні поезія—каже він—ви прочитайте Шопенгауера, в нього бодай система, думки пливуть логічно, не скачуть, як у Нітше“... Але якось здибає мене Франко й осміхаючися каже: „Знаєте?—взяла моя жінка та й читає „Also sprach“..., захоплюється, взявся і я читати, нічого, гарні, поетичні місця у нього“... „А видите!—кажу я—треба тільки попробувати, засмакує“... І був би надрукований мій Also sprach..., але я взяв від Франка рукопис і читав його ще укупі з Гнатом Хоткевичом, тим часом прийшла катастрофа Франка, потім війна, та й у життєвій мандрівці розгубився по світу рукопис...

Дня 15 липня 1906 року відбулося велике віче українських студентів львівського університета, при тій нагоді молодь забажала пошанувати пам'ять Михайла Драгоманова, улаштувала в його честь концерт і запросила Франка, щоб прочитав на ньому доповідь про Драгоманова. Я на концерті не був і не знаю яке вражіння зробила Франкова доповідь на молодь; досить, що за кілька днів прочитав я у „Громадськім Голосі“ гостру статтю проти Франка власне за прочитану на концерті доповідь про Драгоманова. Побачився я після тої статті і з Франком і делікатним способом зняв річ про його доповідь, зокрема поспитав його, чи це правда, що він сказав у ній, що Драгоманів до кінця свого життя залишився „gente Ukrainus, natione Russus“. Франко не перечив. Я взяв тоді в оборону Драгоманова і сказав Франкові, що на мою думку такий докір не має основи і що, коли тільки він візьме Драгоманівські ідеї у їх історичному розвитку, то дійде до іншого висновка.—Прочитайте, пане докторе,—кажу я йому,—„Листи на Наддніпрянську Україну“, в них власне Драгоманів очищує себе від подібного докору, зробленого йому Грінченком, і виразно говорить: „космополітизм в ідеях і цілях, національність в ґрунті і формах культурної праці“, отже не порушує тут Драгоманів ані української форми, ані українського ґрунту, не каже працювати ані виключно для Росії ані на російській мові, противно каже працювати для України і на українській мові і то ще й як працювати каже він,—заповняти українські форми вселюдськими ідеями, вязати українську думку з думкою поступової Європи, здобувати місце українському народові у великій сім'ї народів.. А в тім,—додав я,—коли, хто так, як Драгоманів, ціле своє життя віддав українській справі і був ви-

¹⁾ Хата Грушевського була сусідня з Франковою хатою.

соко ідейною людиною, той може не боятися вашого докору,—малої національної свідомості чи чого гіршого... Франко вислухав моїх слів, не вдаючися в дискусію; виправдував себе лише, що був хворий, що просто з ліжка пішов читати доповідь і, бути може, сказав дещо не так, як слід було, але він надрукує її у „Л.-Н. Вістнику“ і тоді я буду міг виробити собі суд про неї. На тім наша розмова про Драгоманова скінчилася й ми перейшли на іншу тему. Зараз у серпні появилася Франкова доповідь друком у „Л.-Н. Вістнику“ п. н. „Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова“, але, як сам він пише, „майже без змін“.

Коли хто спитав би мене чому Франко обійшовся так гостро з Драгомановим¹⁾, я не помилюся, кажучи, що товчок до гніву на Драгоманова дали Франкові листи Драгоманова до нього, які саме ладилися до друку. Вони, ті листи, роз'ятрили старі рани, які спричинив Драгоманів Франкові, очевидячки, не маючи на думці спричинити їх, і підняли „бунт“ у Франковій душі проти Драгоманова. Через те ще яскравіше Франків гнів виявився у передмові до першого тому листів Драгоманова до нього: там той гнів перемінився просто у ненависть до Драгоманова.

Франко, на скільки знаємо, бачився з Драгомановим віч-на-віч і розмовляв з ним довше усього два рази, у 1890 і 1892 рр., себ-то тоді, коли Драгоманів лікувався у Відні у славного Нотнагля. Про 1876 р., коли Франко лише бачив Драгоманова в аудиторії Омеляна Огоновського, а пізніше познайомився з ним в „Академ. Кружку“ й може сказав кілька слів до нього, нема що й згадувати. А так вони зналися лише з переписки, яка почалася між ними десь зимою у 1877 р. з приводу арешту Павлика і тривала до самої смерті Драгоманова. Може в тому і все лихо, що вони зналися лише з листів, бо живе слово, яке воно не було би, я думаю, не допустило би було до яскравих конфліктів між ними.

У Драгоманова повстала була ідея створити у Галичині базу для своєї культурної діяльності,—він хотів, як писав Франкові 26 вересня 1884 р., мати в Галичині „громаду прогресистів“, нехай „найбільше поміркованих, та безповоротних“, яка пригягала б до себе галицьку молодь і „прогресивні елементи з Українців російських“. Очевидячки, Драгоманів бажав собі скласти громаду прогресистів, яка сліно була-б віддана йому, не ходила „на совіт нечестивих“ і йшла за його голосом у всьому, включно до правопису. Але підібрати людей до такої громади було дуже трудно Драгоманову, тим паче, що приходилося йому вибирати людей для своєї мети у Женеві, здалека, та ще до того був же він страшний у Галичині з приводу своїх ідей. Давні галицькі приятелі після арештів і процесу в 1877 р. покинули його і зав'язком його вимріяної громади залишилися, можна сказати, тільки Франко і Павлик, особливо перший, який був мало слухняний, але якого все-ж таки вважав він талановитішим за другого. Драгоманів ладен був дати навіть стерно в руки Франка²⁾, одначе Франко не похочував взяти його,—він волів бути рядовим, ніж командантом.

Ідейно Драгоманів і Франко були собі дуже близькі люди, але на точці тактики вони розходилися. Франко любив заходити на „суд неправих“, там „за правду“ „голос свій підносити“ і „термосити“ „сумління“ нечи-

¹⁾ У postscriptum'і до своєї статті „Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова Франко так написав про розуміння Драгомановим суспільного ладу: „...можна сказати, що вчений історик розминувся зі своєю наукою і замість наукового викладу дав нам найвні міркування мужика, що не бачив світа і не потрафить піднятися думкою до зрозуміння вищої суспільної організації понад свою громаду або свій повіт і одинокою підвалиною суспільного зв'язку бачить свою особисту користь і приємність“.

²⁾ У листі з 18 вересня 1885 р. писав Драгоманов до Франка: „З теперішніх Галичан би більше других мавте данних стати проводирем нової партії“...

стивих, а Драгоманів власне таку тактику Франка уважав за нетакт,—бо не годилося Франкові як його приятелеві працювати у купі з його ворогами,—а навіть за зраду прогресивних ідей. Драгоманів стояв на тому, що „кому багато дано, з того й потребується багато“, і справді ставив великі вимогання до наукової праці Франка, без сумніву, маючи на оці,—не що інше, як власне славу Франка, як великого європейського вченого, але праці, які читав він не завжди стояли на висоті вимогання Драгоманова. Драгоманів цинив Франка, як белетриста, але не любив, коли він відступав від реалізму „то з фантазії, то з символізму і тенденції“. Накінець і літературні орудки Драгоманова не полагоджували Франко так, як бажалось йому, напр. справа з листом Тургенева з заміткою Драгоманова, з рефератом для „Етнограф. Кружка“, з життєписом у „Життю і Слові“ то що.

Отсі відхили від ідеалу, яким Драгоманів хотів мати Франка, й були джерелом частих конфліктів Драгоманова з Франком, ба навіть дуже близького вже у 1886 році розриву приятелі між ними („ми тепер різного поля ягоди“). Драгоманів був чоловіком високої моралі, високо ідейним, широко і глибоко освіченим чоловіком, без компромісів, коли йшла боротьба за принципи; чоловіком чистим, з дуже чутким сумлінням і при тім у справах принципу „без милости до своїх і чужих“. Як розказує п. Лідія Драгоманова-Шишманова¹⁾ та й, як самі знаємо з його листів, Драгоманів уже з природи був „страшенно гострий на язик“, а вже за несерйозність, поверховість, безпринципність він колов і пік своїм сарказмом до живого. Що правда, Франко стояв високо етично і принципи були в нього, та й ідейний був, і працював понад сили, але Драгоманів, пізнавши в ньому не аби-який талант, ставив до нього великі вимоги, узяв його в свою ідейну опіку і за кожную його неслухняність, за його *à rebours*-ність, за його відхил від свого ідеалу, він писав до нього листи „без милости“. А слова Драгоманова сердиті, хоч любов'ю напоєні; саркастичні, хоч власною мукою диктовані; гіркі, хоч заправлені солодощами чистого духа, падали у Франкову душу вражливу, мов листочки мімози, і лишали по собі незатерті сліди, незагоєні рани... Франка мучили догани і гостра критика Драгоманова; мучили його листи, в яких було багато розуму, але за мало серця, і створили у Франковій душі жах перед Драгомановим. Франко такий енергійний, відважний, згодом почав боятися Драгоманова, і той жах так глибоко закоренився був у його душі, що, коли Франко занедужав, той жах у хворій душі розвинувся у страшного демона і—мучив його бідну душу до самої смерті²⁾...

Під кінець 1906 р. Франко випустив у світ томик своїх поезій п. н. „*Semper tiro*“ (завжди учень). Поезії, що містяться у цьому томику, це спілі, солодкі ягоди Франкового генія. Що до форми та глибини думки їх сміливо можна поставити побіч рефлексійної лірики великого Гете. Після появи „*Semper tiro*“ я написав статтю у „Л. Н. Вістнику“ в грудневій книжці за 1906 р. Франко читав статтю у рукописові і з толкуванням мною його поезій він цілком згодився, так що моє толкування можна вважати і Франковим.

В першій половині 1907 року Франко брав участь у полемічних змаганнях Бернзона, Сенкевича і Падеревського на сторінках віденського

¹⁾ Нова Україна, червень, 1923 р.

²⁾ Д-р Володимир Щуровський у своїй статті п. н. „Іван Франко серед українських січових стрільців“ (календар „Червоної Калини“ на 1927 рік) пише, що під кінець життя Франка „з'являвся дух помершого батька або Драгоманова. Провадив поета зі собою в космічні простори і показував уладження надземного світа. Це величаві будівлі з залізної і каміння, уладжені з вибагливою розкішністю для праведних, а для грішних тісні комори з дивовижними машинами для тортур“.

журналу „Zeit“. Товчок до тих змагань дали польсько-українські змагання у Галичині та симпатії Б'єрнзона по боці Українців. Турнір наробив був багато шуму, а виступ у ньому Франка¹⁾ викликав був у патріотичних польських серцях багато гніву й злоби. Пани билися з північним лицарем з лицарською галантерією, а ось прийшов мужик і побив їх ціпом. Навіть Б'єрнзону дісталось не по заслугі: як не вмієте, пане, битися,— не беріться!

В другій половині 1907 р. здоровля Франка вже серйозно було захитане. Першим недобрим сигналом являється поезійка п. н. „Блюдителя біса полуденного“, надрукована у листопадовій книжці „Л. Н. Вістника“ за 1907 р. під псевдонімом „Невідомий“, написана у Криворівні у вересні того-ж року, але заповнена змістом львівського „літнього палу“. Основою отсеї поезії—це Франкова галюцинація у білий день. Доси в поезіях Франка ми бачили яскраві картини нічних галюцинацій, а в отсій поезійці вперше закріплена його галюцинація у білий день. Поет іде тротуаром „смугою тінистою“, нагло його зір „спинивсь на мить“ і він побачив „білу постать дрібну“ торік помершої любки, яка „тихо йшла в противний бік в палючій пасмузі літній“, вгледіла його, зупинилася, „вхопилась за груди“, напів розкрила уста, повернула до нього лице „біле наче сніг“ і—зникла...

У маєвий книжці „Л. Н. Вістника“ того-ж року почала друкуватися Франкова повість „Великий шум“ і скінчилася у грудневій книжці. Франко, як звичайно, писав ту повість з книжки на книжку, через те й віддзеркалюється в ній добре поступ Франкової недуги. Повість скоро, після появи її перших глав, почала звертати на себе увагу неприродністю акцій, ситуацій, сцен, малюнком осіб, галюцинаційно-романтичним елементом та сороміцькими словами. Сороміцького елементу, як оповідав мені В. Гнатюк, а може Іван Джиджора, було далеко більше у рукописові повісті, тільки що редакція пропускала їх, наскільки могла, не стягаючи на себе гніву автора. Я бодай не чув від Гнатюка, щоб автор за це робив які докори редакції. Як помічали ми, й засновок повісті не був дуже оригінальний; у головних рисах він був узятий з „Панських жартів“, тільки инакше був трактований і розвинений. Автор хотів дати малюнок селянського життя в попанцизняних часах і стосунку селян до двора, але під пером задуманий малюнок почав позбуватися чим раз то більше реалістичних рисів, децентралізуватися, розбиватися на фантастичні сцени, аж накінець роздвоївся на дві романтичні історії доньок дідача села, пів-Українца, Суботи. Повість „Великий шум“ як цілість показує на упадок творчого духа Франка, але все-ж таки деякі картини, як наприклад їзда селом на маленькому візочку чортика-Годієри з гострим, лисячим носом, з цапеною борідкою, у брудно-сірому циліндрі, на тлі меланхолійної осінньої природи, або, хочби етнографічний, але поетично оброблений опис весілля з велетом-Дум'яком, який ставить собі на долоню молоду дружину й обношує її по весільній хаті, манять наше око, хоч одночасно і непокоять фосфоричними блисками фантазії. А вже не кажу про грандіозний жахом проймаючий малюнок-галюцинацію кровавого ока. Що за страшна галюцинація і з якою силою, драматизмом, несамовитою поезією вона описана Франком! Спершу чути „стукіт доброго годинника“. Надслухаєш звідки той стукіт і тобі видається, що він добувається „немов із глибокого нутра землі, де почало битися якесь шалене серце: тук, тук, тук!“ Відчиняєш вікно, напружуєш зір, і серед ночі бачиш раптом „на білій дорозі“—кроваве око. „Однодніське кроваво-червоне. Виринуло і стоїть собі, ані не ворухнеться.

¹⁾ Три велегні в боротьбі за карла.

Немов лежить на голім гладкім снігу і жевріє. І від нього, так, виразно від нього, йде дужче, що раз дужче стукання "... „Око не ворухиться з місця, але росте, швидко росте, двоїться. Тепер уже виразніше видно: се не одно око, але якась темна тінь що-хвилини заслоняє одно око, а друге жевріє раз у раз. І тук, тук, тук.— Що це за стукання? Перед кровавим оком видно не одну темну тінь, а дві. А за тими двома тінями виринає нараз більша, ширша, якась безформенна і чорна тінь"... Що це таке?— „Се смерть... їде... своєю брикою і своїми демонськими кінями з кровавими очима“¹⁾... Та, коли-б то таку страшну візію вичарувала була фантазія поета, щоб ударити нас по нервах і захопити нашу душу яскраво-хмарним малюнком! Але де-ж там! Це не фантазія,—це страшна галюцинація, яку пережив сам Франко²⁾. В. Гнатюк питав його відки взялася в його повісті така страшна візія з кровавим оком, і він сказав йому, що це його галюцинація і що, загалом, галюцинації мучать його.

Коли ми шукатимемо зерна, з якого виріс такий темно-багровий квіт Франкової галюцинації, ми легко знайдемо його. Ви читали „Місію“ Франка або його переклад із Віктора Гюго „Сумлінне“? Отже у „Місії“ єсть згадка, що брати патра Гавдентого знайшли і принесли до хати „одно людське око“, „велике, кроваве око“, яке довго „являлось йому в снах величезне, оживлене“, а й у „Сумлінню“ „око дивнее, отверте, аж горить і не змигаючи... з тьми глядить“. Коли-ж Франко переклав „Сумлінне“ у 1897 р., а „Місію“ мусів свіжо читати у 1906 р., випускаючи у світ збірник новель „Місія. Чума, Казки і Сатири“, і коли, як сам жалувався, під кінець 1907 р. часто находили на нього „припадки смутку і меланхолії“, то не буде тепер дивним, що давнє зерно, впавши на добрий, пухкий ґрунт, хворі, розтроєні нерви, скоро зійшло й видало з себе такий дивний, таємничий, темно-багровий квіт.

В осени 1907 р. Франко був дуже пригнічений, зосереджений в собі самім і сумний. Він жалувався, що в останніх роках за науковими студіями він не всліл був стежити за новими течіями в сучасній белетристиці; що властиво приходиться йому розпрощатись з літературною критикою й одночасно забігав до книгарні Наук. Товариства ім. Шевченка, випишував та купував багато творів модерних, популярних під той час письменників. А часом знову то таки добре охоплювали його душу—розпука й безнадійність. Усе своє життя він бачив у чорних кольорах. Мало що зробив він, а ще менше з того, що зробив, перейде до потемности. Він метушився і нервувався. Так мало життя перед ним, стільки треба-б ще зробити і не стає уже сил. Хоч би зібрати до купи бодай важніше з того, що понаписувалося. Та й годі!.. Я силкувався розважити поета, але даремно. Мої слова не мали відгомону...

Але бували хвилини, в яких і ясніші промінчики пробивалися крізь чорну хмару, що оповила була душу Франка і тоді він гнав від себе чорні

¹⁾ Далі описано, як без стукоту заїхала перед дім велика чорна брика; як перед нею „без найменшого скрипу і брязкоту відчинилася важка, грубими штабами окована брама“, як „нараз так само безголовно відчинилися двері покою, виїшла висока чорна постать з чорним непрозорим серпанком на лиці—і кинулася до нього“...

²⁾ Поет як звичайно, малює психічне тло, на якому розгорнулася його галюцинація: „Він в часі скромної вечері під боком жінки якось ступнево сумнів, нарешті стратив апетит... пішов до свого покою і тут знов почув у душі якусь дивну тривогу, що гнала сон від його очей. Не роздягаючися, він пустився знов ходити туди і сюди по покою, мов кінь у кираті Його думки, як сполошені птахи літали і бачилось раз по разу бляхся о якісь чорні хмари“... На нього „від самого початку острої зими часто находили такі припадки смутку й меланхолії, але ще ніколи вони не були такі сильні і болючі, як сьогодні, сеї зоряної, а так зловіщо тихої й глухої ночі. Він похилив чоло на стіл і важко розплакався, а виплакавшись і обтерши хусткою мокрі очі, немов рішившись на щось страшне і неминуче, підійшов до вікна, відчинив його, не вважаючи на трескучий мороз і вихилився з нього горішньою частию тіла на двір“...

думки і бував яснішим, веселішим. Таким я бачив його раз десь у вересні чи жовтні того-ж року. На дворі стояла погода. Малесенькі павучки снували тонесеньке, срібне павутиння, яке літало в повітря, обсотувало сухе бадилля, корчки і нас не минало. Сонце огрівало нас своїм лагідним, теплим промінням. А ми гуляли стрийським шляхом, далеко, поза домом поета. Поет був у доброму настрою і розказував мені тоді, що пише широко задуману історію української літератури. Робота йде йому дуже скоро. Пише без віддиху і за кілька тижнів написав уже до Сквороди. Сквороду треба йому ще трохи постудіювати, але він має надію, що скоро упорається з ним і піде далі. Поет був задоволений і снував плани на будуче. Але недуга незабаром розвинулася в гострій формі й перекреслила плани. Поет мабуть станув на Сквороді і не закінчив широко задуманої історії української літератури. З написаного надрукував він тільки початок: „Теорія й розвиток історії літератури“.

Два дні перед Різдвом у 1908 р. я зайшов був до поета. З сірого неба сипався густий, мокрий сніг. Я приніс декілька позичених у поета книг і хотів переглянути його антологію чеських поетів. Поет радо приніс мені зі своєї бібліотеки антологію, але, що скоро стало вечоріти, він сказав: „школа очей, візьміть до дому, то переглянете краще“! Я подякував й при тій нагоді просив вибачення, що не приніс позиченого журналу „Світ“, але трудно було мені забрати всі книжки з собою, а в тім мені треба ще зробити деякі виписки і я принесу його за кілька днів після свят. Поет на те сказав байдуже: „нічого, нічого“! Я хотів прощатися і йти до дому, але він задержав мене. „Чекайте,—каже він до мене—нап'єтесь зі мною чаю, підемо разом“... Сам приніс він чай для себе і для мене, ми на борзі випили, зібралися й вийшли з хати. Поет узяв з собою паперову торбинку з коректою, яку хотів зараз же занести у друкарню. Ми йшли, перескачували свіжі купи снігу і балакали по приятельськи. Поет був навіть балакучий. На дворі більше, як вдома. Він розказував мені, що осьто багато йому мороки з редагуванням „Кобзаря“ Шевченка, а тут валиться на нього робота за роботою, а все спішне, віддиху нема. пиши й пиши, ба, щоби спокійно писати, але де там, його в останніх часах страшенно болить голова, і то підряд по кілька днів, а при тім ломить у костях у лівій руці якась мара,—такий біль, що ночами спати не можна... Так балакаючи, ми зайшли до друкарні. Поет віддав коректу директоріві К. Беднарському і вийшов кудись. Я думав, що він пішов до складачів. Чекаю,—не приходить. А то він надумав нагло, лишив мене і пішов додому, не попрощавшись зі мною. Не міг я зміркувати такої поведінки поета, аж зрозумів її на другий день. Я мав їхати на свята до брата і пішов купити собі білет. Вертаю і застаю лист від Франка. Хтось—не міг розвідати хто—приніс його і поклав на мій стіл. Розриваю конверт і читаю лист. Франко пише мені в тому листі, що я, задержавши в себе „Світ“, допустився супроти нього вчинку, якому й назви він не всілі знайти. Я не можу собі й уявити, яку драму спричинив я його душі своєю неточністю. Він, не знайшовши в бібліотеці на своєму місці „Світ“, робив переверти у цілій хаті, напастував дітей, підозрівав їх у крадіжці „Світу“ і бігав по всіх львівських антикварях розпитувати, чи його нема де в котрого, щоб відкупити. А накінець було написано: „бажаю Вам кращих свят, як я їх буду мати“. Лист дуже засмутив мене і я зараз подумав собі: „з Франком щось недобре“... Але мені було спішно їхати і я на цей лист відповів зі свят, зараз на другий день після мого приїзду, виправдуючи себе, що коли я хотів би присвоїти собі „Світ“, я бувби зовсім не згадував йому за нього, а тим часом я кілька разів питав поета, чи „Світ“

потрібний йому, а він казав, що можу задержати його в себе скільки хочу. Повернувши зі свят додому, я не гаючись узяв „Світ“, антологію і ще, мабуть якусь книгу, і такі ввечері пішов з ними до В. Гнатюка, який під той час жив не далеко від Франка. і розказавши йому свою історію з Франком, просив його, щоб він післав своїм синам ті книги Франкові, бо я не хочу з ними йти до нього, щоб не мати якої неприємности. Гнатюк вислухав мене спокійно й навіть на думку не приходило йому, щоб моя історія з Франком була наслідком якої нервової недуги поета, противно він заспокоював мене, що не бачить у Франковій поведінці нічого аномального. Він саме сьогодні був з Франком у кав'ярні, Франко розказував йому, що вислав до мене сердитий лист з приводу „Світу“, але, коли він витолкував йому, що може мені ще „Світ“ потрібний і що я йому його поверну, подібно, як йому повертаю позичені книги, Франко заспокоївся і був веселий. Та не скінчили ми ще добре нашої балачки, аж тут йде сам Франко. Він привітався з нами, був бадьорий і в доброму настрою. Принесені мною „Світ“ і інші книги лежали на кріслі і я, показуючи на них, сказав: „ось приніс я вам позичене, завтра пан Гнатюк буде ласкавий відіслати вам!“ На це Франко застидався, видно, що було йому прикро, він почав обнімати мене і стискати руку: „Aber lassen Sie das!—казав він мені—держіть собі книги, скільки вам треба. Мені їх не треба... Я так лише... Заспокойтеся“!.. Франко з Гнатюком умовились були кудись піти ще на свята, тому ми зараз вийшли з хати. Я попрощався з ними, а вони пішли своєю дорогою. Коли я пізніше бачився з Франком, він завжди старався бути дуже ласкавий до мене, немов хотів затерти колишнє прикре.

Якийсь час я не бачився з Франком, аж десь під кінець лютого 1908 р. довідуюся від Івана Джиджори, що Франко лежить хворий. Тоді кажу я йому: „може ми пішли-б відвідати його“... „А добре!—відповідає Джиджора—не маю нічого проти того“. Ми умовились і ввечері зайшли до Франка. Франко лежав у своїй спальні на ліжку, нероздягнений, у папучах, легко прикритий ковдрою. В хаті в нього, як звичайно, було холодно. Коли ми ввійшли, він схопився з ліжка і присів на ньому. „Спасибі вам!—каже поет—що ви прийшли“—і привітався з нами. „Поки ви прийшли, мені увижалось, що в мене на ліжку, скрізь, по ковдрі, було багато кертиць. Я проганяв їх від себе, але вони гуртом тиснулися до мене“... Поет, видимо, був задоволений, що з нашим приходом він позбавився кертиць. Він жалувався далі перед нами, що в нього бувають часті напади мигрену, нераз по кілька днів, що його дуже ломить у лівій руці і що він не може через те спати. Він кликав до себе лікаря др. Лева Коссака, той сказав йому, що в нього недуга кинулася на нирки і записав йому якийсь лік, від якого сто волів згинуло би, а він видержує. Від ліку йому не полекшало, але ще погіршало. Змалку він страждав багато від недуг, але ще не було йому так гірко, як тепер. Коссак радить йому їхати до Ліпіка в Славонії лікуватися йодовою водою. Може йод що допоможе йому... На кінець поет перевів розмову на иншу тему. Він почав говорити про рукописи Марка Вовчка, про стосуюнок її до Куліша, але його слова були темні і не мали реальної основи.

Густа, чорна тінь упала від жалісливих слів поета і нам стало від них важко й сумно на душі. Особливо вразила нас гірко відомість з поетових вуст про дуже поганий, безвихідний стан його недуги. Нам не хотілося вірити, що той велетень духа бореться з тяжкою, безвихідною недугою. Ми попрощались з поетом і просто від нього пішли до проф. Михайла Грушевського поділитися з ним сумною відомістю. І того вечера всі три ми журилися Франком.

За спонукою проф. М. Грушевського виділ Наук. Товариства ім. Шевченка признав Франкові більшу, грошову підмогу, так що в другій половині березня 1908 р. поет лаштувався вже в дорогу. Перед самим від'їздом він ще був на засіданню виділу Наук. Товариства ім. Шевченка. Пам'ятаю, як нині, він пильно робив коректу другого тому „Галицько-руських народніх приповідок“ і дивно посміхався. „Ось дивна історія тепер зі мною—каже поет—пишу і слова втікають мені з-під пера. Напишу, читаю, бракують слова“... Проф. Грушевський тішився, що на-стала гарна погода, що поетові буде добре їхатися і що певне він поїде на Будапешт. Але поет усміхнувся і заперечив: „ні,—на Відень; тепер танцюю у Відні Дункан і я мушу побачити її“... „Оо!—здивувався проф. Грушевський,—нічого, нічого, пане докторе, побачите Дункан“... Потім я і ще дехто з виділових побажали Франкові щасливої дороги і розпрощалися з ним, а Франко мабуть з проф. Грушевським пішли вдвійку додому. Дня 21 березня 1908 р. Франко пустився в дорогу.

В Ліпівку почав зараз наш поет лікуватися: він по припису ординуючого лікаря д-ра Вісбергера пив тамошню горячу мінеральну воду, в якій було „більше щавної, ніж йодової матерії“, купався в теплій воді і електризував болючу руку. З початку його здоров'я поправилось було, біль у лівій руці вступився і він міг у вільних хвилинах займатися літературною працею, але це не тривало довго. Чи „від надміру випиваної мінеральної води“, як пише поет, чи з якої іншої причини, стан здоров'я поета погіршився: його мучили горячка й безсонниця, а то й галюцинації. У фрагменті своїх спогадів п. н. „Історія моєї хвороби“, подиктованих своєму синові Андрієві¹⁾, він каже, що „раптом одержав можливість говорити через т. зв. почту духів з віддаленими особами“. І так одного дня, як описує докладно свою галюцинацію поет, він „почув голос а властиво шептання померлого... Михайла Драгоманова“, який почав „докоряти“ поетові тим, що через нього йому гірко жити на такому світі і подав за причину теперішнього свого невідраднішого життя надрукування поетом його листів до нього та до інших людей. Драгоманів докоряв також поетові помилкою, зробленою ним у своїх „Студіях над народніми піснями“, де написав він, що „цитована Драгомановим Летопись Грабянки ані на стор. 224 (І частини „Політичних пісень українського народу XVIII—XIX ст.) ані на жадній иншій зовсім не згадує про Медведівку чи Ведмедівку, і ми не знаємо, відки взяв Драгоманів сей цитат“. Даремне виправдувався поет, що „мав право і навіть обов'язок“ надрукувати листи Драгоманова, які мають „великий літературний і біографічний інтерес“ та обіцявся спростувати згадану помилку, але Драгоманів стояв на тому, що він зовсім не писав до нього листів, тільки „якийсь названий“ ним, але поетові „зовсім невідомий секретар“, і загрозив поетові поставити його „перед суд божий“, бо „не тільки він сам, але й інші покійники в небі не можуть витримати“ з поетом. Драгоманів „вмовляв“ в поета, що він „страшний грішник“, не повинен зовсім жити на світі“ та, що „сам він“ страждає через поета „від якихось прощурок“. Поет не давав віри грозьбі Драгоманова, думав, що його заспокоїли слова поета, але „не минув тиждень, коли одної ночі, в якій поет лежав у сильній горячці, його збудили зі сну різкі голоси невидимих йому духів, із яких один відчитав йому декрет, що заповизнав його на суд божий, і велів йому підписати якусь декларацію, а опісля саме опівночи йому велено вийти з покою під загрозою“, що инакше дім, у якому живе, „зараз завалиться“. Поет хотів одягтися, „бо ніч

¹⁾ Рукопис знаходиться у Франковому архіві під № 377 в бібліотеці Наук. Товариства ім. Шевченка. Володимир Дорошенко звернув на нього мою увагу й за це дякую йому дуже.

була дуже холодна“, але йому духи „під загрозою божого грому заборонили брати шубу і шапку“. Коли поет „гонений грізними голосами, в самім сурдугі і з черевиками в руках вийшов з подвіря на вулицю“, його „погнали“ духи „дорогою, що веде з містечка на поле і раз-у-раз грозючи“, що його „зараз грім заб'є, веліли“ йому геть „кинути черевики“, потім скинути з себе „сурдуг, у яким у кишені була“ його „нотатка і 360 корон“, потім „камізельку, у якій був годинник з золотим ланцюжком“, „потім суконні штани, у яких в кишені була порт-монетка з 19 коронами“, „полотняні штани і накінець сорочку“, якої одначе поет „вже не хотів скинути“. Тоді духи веліли поетові „зійти з дороги, перейти через рів і перелізти через пліт“. Він зробив так, як вони йому казали і знайшовся „на стернині“. „Тою стерниною з низ погнали“ духи його „на луку, покриту великими калюжами і перерізану крутою річкою, що пливе біля Ліпіка“. Духи гонили поета „від калюжі до калюжі“, „велячи“ йому „переходити через них“, аж довели його так „до річки“, але від неї вони „завернули знов у противну сторону“. „Під найстрашнішими загрозами“ духи заборонили поетові вертати до Ліпіка, а коли він не хотів іти далі і оглядався, щоб почути „відки йдуть голоси“, вони „насміхалися“ з нього, кажучи: „ти не побачиш нас!“ Тоді духи й „зложили щось мовби суд“, на якому засудили його, „на найстрашніші муки пекельні, а перед тим на побут у якійсь горі протягом 18.000 літ“. Після суду поет „почув“, немов під ним „ворушиться земля“ і немов він „з безмірною скорістю перелітає безмірні простори“. „По кількох мінутах наступив перестанок, в часі якого різні духи, в тім числі духи Наумовича і Гушалеви́ча підносили проти“ нього „найстрашніші закиди і докори“, а накінець лишили його самого „серед болотяної толеки недалеко ліпівської дороги“.

В часі блукання, як сам пише поет у своїй „Історії хвороби“, ішов дощ і дув холодний вітер. Поета промоклого та промерзлого знайшов на другий день в десятій годині зранку за Ліпіком в одній сорочці біля великої калюжі жандар Тарнавський, який жив поруч поета у тім самім домі і лікувався. Він привіз поета до дому та поклав у ліжку і мабуть іще того самого дня відвіз його до санаторії братів Боссів, у сусіднім містечку Урпіку. Там пролежав поет кільканадцять днів у горячці. Галюцинації не переставали його мучити. Драгоманів і інші духи, як пише поет, грозили йому великим процесом у Відні а то й „розстрілянням і найстрашнішими покаліченнями“. „Дух Драгоманова“ радив йому „по-віситися“,

Про свою пригоду у Ліпіку поет написав лист до Володимира Гнатюка та мабуть іще до когось. Гнатюк дав прочитати мені той лист і з нього було видно, що душа в поета була хвора. У листі, пам'ятаю, галюцинація була описана не так докладно, з подробицями, як у „Історії моєї хвороби“. З дому, у якому жив поет, викликали його Драгоманів, Костомарів і Веселовський. Вони веліли йому йти якоюсь крутою стежкою зикзаковатою лінією, вивели його за Ліпик і там над якоюсь великою калюжею прочитали йому присуд, яким покарали його за якісь гріхи стражданнями, що мали тривати тисячі літ. У тому листі, на скільки пам'ятаю, були згадані і Павлячки, у яких жив поет у Ліпіку, і жандар Тарнавський, але про санаторію, до якої перевезено поета з Ліпіку, писав поет, що вона була в Пакраду, але не в Урпіку, як пише в „Історії моєї хвороби“. Про Наумовича й Гушалеви́ча не було ніякої згадки. В листі була згадка й про п. Зигмунтівську. Він бажав собі, щоби вона приїхала доглядати його в недугі. Лист був писаний власноручно. На жаль, той лист, чи не останній писаний власноручно поетом, як казав мені Гнатюк під кінець свого життя, запропався в часі воєнної хуртовини.

Згаданий лист Франка був причиною, що Наук. Товариство ім. Шевченка дало гроші й спонукало поетового сина, Тараса, поїхати у Слявонію і привезти поета до Львова.

Поет повернув до Львова десь коло 20 квітня 1908 р. Про його приїзд я довідався від Володимира Гнатюка. Ми вмовилися зараз відвідати поета, ввечері. Коли я прийшов до Гнатюка, він розказав мені, що Гнат Хоткевич, котрий жив тоді у Львові на еміграції, купив квіти і пішов з ними відвідати поета, але дружина поета квіти взяла від нього, але його самого не впустила. Ми були непевні, чи й перед нами не будуть заперті двері, але поетова дружина впустила нас ласкаво і завела до Франка. Він лежав на софі горілиць з прижмуреними очима. Крізь вікно сипалося на поета бідо-срібне проміння місяця. На вікні стояли Хоткевичеві білі гіацинти. Як тільки ми звійшли у кімнату, поет розплющив очі, ми привіталися з ним, але він далі лежав непорушно. Поет пізнав нас і розказав нам про своє нещастя.

— Прийшли до мене—оповідав поет—Драгоманів, Костомарів і Веселовський, завели у церков, там Драгоманів виняв з під престола золотий молот, казав положити мені руки на ковадло і так довго бив він молотом по руках, поки, не зробив з них ось що, дивіться!..

Поет показав нам свої руки.

— Бачите?—в моїх руках немає тепер кісток, в них хрястка, як у дітей!..

Ми подивилися на руки, вони видалися нам м'якими й були покорчені.

— На що-ж зробив би Драгоманів пану доктору таку пакість?—питає Гнатюк.

— Щоб я не писав уже більше,—відповідає поет.

Гнатюк, щоб повести розмову в инший бік, почав оповідати поетові про вбивство 12 квітня намістника Потоцького студентом Січинським.

Поет слухав мовчки Гнатюкового оповідання, а потім сказав:

— І знайшовся такий відважний Українець!..

Гнатюк пішов у другу кімнату, а я ще лишився. Поет помітив це і сказав до мене:—А ви не демаскуйте поетів¹⁾ і не пишійте більше!.. Я також не писатиму більш... Ідіть до світла!

Я пішов у суміжню кімнату, за Гнатюком. Там були Франкові сини і дружина. Незабаром мали прийти лікарі—д-р Лев Коссак і д-р Володимир Кобринський.

Франкова дружина була в якомусь дивному горячковому стані. В неї очі блищали несамовитими огоньками, рухи були над міру оживлені. Вона почала розказувати про Франка живо, жестикулюючи і переходячи з предмету на предмет.

— О, з Франка буде тепер пророк,—починає вона—він каже: візьму палицю в руки і проповідуватиму слово бже.. І я також піду з ним і товаришуватиму йому!..

— Але тепер я боюсь за нього... В нього сверблять п'яти, а в кого сверблять п'яти, той кажуть має замір повіситися. А я боюсь того й пильную його... То та відьма Крушельницька так заворожила його. Вона дарувала йому золотий ріг!..

Франкова дружина почала сміятися й декламувати:

mieles chamię złoty róg,
mieles chamię czapkę z piór:
czapkę wicher niesie

róg huką po lesie,
ostał ci sie ino sznur.
Ostał ci sie ino sznur.

¹⁾ Натяк на мою статтю „Поезії Стефана Чарнецького. (Л. Н. Вістник, 1908 р., кн. II) і на статтю „Один з ділетантів“, яку поет знав у рукописові (Л. Н. Вістник, 1903 р., кн. XI).

— Не вірите?— дивилася мені пильно в очі пані Франко.— А знаєте, до Франка приходять у гості покійники, Драгоманів, Костомарів... і балакають з ним. А до мене приходять Старицький, Кістяковський і також балакають зі мною. У нас тепер усе балакає: наш котик, стіл...

Гнатюк розмовляв з синами поета, а в мене горіла голова і я не знав, що з собою робити. Ми чекали лікарів, які мали прийти до поета й постановити що робити з ним далі, отже треба було ще залишитися. Нарешті появився д-р Володимир Кобринський. Поет дав себе оглянути мовчки. Д-р Кобринський сказав нам, що з Франком погано, що вдома він не може залишатися і що катастрофа може статися з ним несподівано. Потім прийшов д-р Лев Коссак, оглянув поета, поспитав його про щось і похитав головою. Лікарі зробили короткий консиліум і постановили примістити Франка з огляду на спосіб лікування у санаторії.

Коли ми вийшли від Франка, д-р Коссак сказав нам, що у поета міцний організм, але через свою недбалість він допустив до такого поганого стану недуги. Недуга, очевидно, в поета стара. Він придбав її ще у Відні, коли вчився у Ягіча. Довго вже лікується поет у нього. Як припікало, він приходив радитись, але ніколи не робив того, що він приказував. Загалом, дуже неслухняний і недбалий з поета пацієнт. Раз покликав був поет д-ра Коссака телеграфічно з вакацій.— І увів собі,— розказує д-р Коссак— я приїжджаю, йду до Франка, бачу його з далека на вулиці, думаю підійти до нього, а він тим часом угледів мене й перейшов на другий бік тротуару...

В ту хвилину надїхав трамвай, лікарі повсідали до нього і відїхали, а я постояв ще трохи з Гнатюком і пішов з важкими, невеселими думками додому...

Зараз другого дня після свого приїзду поет рано вибрався зі своєю дружиною до міста. Вже в дорозі до Львова мучив поета дух Драгоманова докорами, чому він не дав собі чим обвинути руки, отже аж тепер, ідучи до міста, він послухав голосу Драгоманова і велів обвинути собі руки хусткою. Не памятаю вже хто, але, здається мені, що д-р Стефан Томашівський, розказував у Наук. Товаристві ім. Шевченка, що поет, ідучи до міста, хотів ставати на коліна перед церквами і падав. Коли я питає Гнатюка на два місяці перед його смертю чи це була правда, він сказав мені, що він знає тільки один випадок, що, коли поет був уже недалеко дому Наук. Товариства ім. Шевченка, в якому також жив д-р Коссак, то коло костела Кармелитів він підняв був до гори руки й падав. Мені здається, що з того одного випадку й взялася легенда, що поет розкався в часі своєї психічної катастрофи і молився перед церквами. На ділі-ж поет був ослаблений, змучений подорожжю й безсонницею, й зовсім природна річ, що, відбуваючи таку далеку дорогу зі свого дому до Наук. Товариства ім. Шевченка, міг по дорозі падати. Пізніше ніколи поет не пробував задержуватися перед церквами й молитися.

Поет ішов того дня до міста порадитися у д-р Кобринського, що йому робити з хворими руками, а коли той, як пише поет у своїй „Історії хвороби“, „відправив“ його „з нічим“ і радив удатися до д-ра Коссака, він пішов з дружиною до того останнього. Поет оповідає, що він „під впливом галюцинаційних голосів“ був у д-ра Коссака „того самого дня по обіді“; що застав тоді д-ра Коссака „в якімось дивнім замішаню“; що той передержав його з дружиною „довший час у передпокою“, потім покликав їх до „ординаційної кімнати“ і заставив їх „знов ждати добру годину“ і що аж після так довгої жданки він, „покликавши, як свідків панів Беднарського, Возняка¹⁾“, Томашівського і Гнатюка не розпитавши...

¹⁾ Заступника директора друкарні Наук. Товариства ім. Шевченка.

ні про що, велів відставити його до закладу невлічимо хворих—при вулиці Дверницького“, себ-то до санаторії братів Свйонтковських. У листі з дня 2 липня 1926 р. писав мені В. Гнатюк, а пізніше й усно казав мені, що він і д-р Стефан Томашівський відвезли поета з його дому до санаторії. Я пригадую, що того самого дня, себ-то другого після приїзду поета до Львова, перед полуднем і просто від д-р Коссака, Гнатюк і д-р Томашівський відвезли поета до санаторії Свйонтковських. Я не був при тому, але пригадую, що коли я того ж дня о-полудні прийшов до Наук. Товариства ім. Шевченка, то від Всеволода Козловського чи від Івана Джиджори я довідався, що Гнатюк і Томашівський відвезли поета до санаторії Свйонтковських просто від д-р Коссака.

Володимир Гнатюк у згаданому листі оповідає, що, коли вони у ждальні ждали Свйонтковських, поет „сидів похнюплений, дивився в землю і не говорив нічого“. Нарешті отворилися двері від прийомної кімнати і появився старший лікар д-р Михайло Свйонтковський. Він знав поета і привітав його словами:

— Dzień dobry, panie doktorze!

Поет підніс тоді голову, поглянув на нього і відповів:

— Jestem zły i przewrotny człowiek...

Д-р Свйонтковський заспокоїв поета, що так воно не є, як він каже, що вони добрі знайомі і він добре знає, який він є, а опісля взяв його в свою лікарську опіку.

На другий чи третій день я йшов з Гнатюком, ми здибали на дорозі молодшого лікаря санаторії, д-р Стефана Свйонтковського і поспитали його про стан здоров'я поета.

Він сказав нам, що з поетом дуже погано і що, як зайдуть які комплікації, то смерть його може наступити навіть дуже скоро. Очевидячки, він обіцяв нам, що санаторія зробить усе можливе, щоби здоров'я поета поправити. Ми одночасно просили дозволу відвідати поета, але він сказав, що можемо відвідувати поета, але не часто, найкраще раз на тиждень і то після полудня. Просив також, щоби більше людей не приходило до поета, бо це може пошкодити йому.

Одночасно десь відбулася нарада львівських громадян-українців у залі Краєвого Кредитового Союзу у Львові, щоб і матеріально заопікуватися поетом, який знайшовся у скрутному положенні. Ухвалено розписати складки для хворого поета, назначено скарбником для цієї мети Костя Паньківського й упрощено Карла Бандрівського, шкільного товариша поета, бути йому куратором. Виділ Наук. Товариства ім. Шевченка, який і раніше давав своєму великому співробітникові більші підмоги, тепер виплатив йому 1000 авст. корон і занявся зі свого боку складками для нього, а від 1910 р. платив йому по 200 авст. корон місячно.

Поет прожив у санаторії Свйонтковських щось три місяці. Він не почував себе там добре і нарікав дуже на свою долю. Ті три місяці видалися йому „найстрашнішими і найдивнішими“ в його життя. „Перша моя вечір в тім закладі — пише поет у „Історії моєї хвороби“ — була якась невимовна страва з гнилих яєць, від якої я за кождою ложкою блював у своїм нутрі—сімнадцять разів“. Нарікав він на братів Свйонтковських, називаючи їх людьми „молодими і без фахової освіти“, які „міряли горячку“, але „не думали лічити“ його і „навіть не питали нічого про стан його здоров'я“. „Що найбільше давали йому якийсь білий порошок“, якого він одначе „по одній чи двох пробах“ не хотів приймати. Ще більше нарікав поет на прислугу. „Мене держали — пише він — весь час в замкненій келії із тапетованими дверима, без дзвінка, так, що в ніякій натуральній потребі не можна було достукатися слуги.

Зате в ночі, правильно в тім часі, коли я томлений ненастанними галюцинаціями і привидами міг на хвилину заснути, приходила інспекція в особі одного з найкремезніших слуг з голосним стуканем дверей і з ще голоснішим стуканем чобіт по підлозі і будила мене зі сну. На вікні всю ніч світилася лампа: її світло падало мені просто в очі, а коли я часом заслонив собі очі хусткою, інспектор преспокійно відкидав мені хустку з очей¹.

Через „перших шість тижнів“ перебування поета в санаторії Свйонтковських, як пише він в „Історії моєї хвороби“, не переставав мучити його „суд божий“, над ним скликаний Драгомановим. „Основою того суду—пише поет там-же—було якесь оскаржене, уложене Драгомановим на підставі чортівських інформацій і його власних здогадів. Та сего оскарження мені не відчитано. Коли пізніше, якось припадком, прочитано частину вступу, я запротестував проти того оскарження, як зовсім несправедливого. Не можу входити в деталі того суду, який полишився не рішений, і в якому розбрито мої особисті, так сказати-б, приватні гріхи, а поминено мою публичну діяльність“. Про свої переживання в санаторії Свйонтковських протягом усіх трьох місяців поет не хоче оповідати подрібно, бо вони „усуваються з під прилюдної дискусії“. Може тільки сказати, що там, у санаторії Свйонтковських, „за причиною Драгоманова“ обидві його руки сталися „пристановищем чортівських прошукрок, які покривили їх невимовним способом“, завдаючи йому „страшенні муки“. Поет хотів іще розказати, як чорти „сотки разів обзивали його пальці зубатим, пекольним дротом“, але велів потім своєму синові Андрієві перекреслити початок нового речення і закінчити „Історію моєї хвороби“.

Без сумніву, і спосіб лікування і режим і безділля в санаторії мучили поета і давали йому причину до нарікання. Все-ж таки, думаю, санаторія чималу користь принесла його здоров'ю і багато з його нарікань треба взяти на карб недуги, нервової вражливості. Поет був свідомий того, що він знаходиться, і це найбільше мучило і хвилювало його.

Зараз після першого тижня проживання поета в санаторії Свйонтковських я і Вол. Гнатюк пішли відвідати його. Нас покликано у прийомну кімнату і там застали ми братів Свйонтковських. Вони не дозволили нам іти до поета. Сказали нам тільки, що лічать поета ртуттю та йодом і мають з ним багато клопоту: він не слухняний, має галюцинації, попадає у шал, хоче втікати з санаторії і його силоміць мусять придержувати слуги. Ми просили лікарів, щоб з огляду на високу інтелігенцію поета вони були ласкаві до нього і дали відповідний наказ доглядачам. Лікарі заспокоїли нас, сказавши, що вони особисто знають поета і ставляться до нього гарно та видали відповідний наказ і доглядачам.

Просто з санаторії ми пішли відвідати Франкову сім'ю, а Гнатюк хотів також довідатися, чи з Ліпіка не залишилися які рукописи. Показалося, що на бажання поета рукописи спалив його син, Тарас, і лише з одній з книг, які поет узяв був з собою, ми знайшли на листочках білого паперу три поезійки: 1) Хоч забудеш ти за мене.... 2) Знов кличеш ти мене, моя богине...¹) 3) Честь творцеві твари (уривок), які сміливо можна назвати лебединим співом поета; початок новели „Єзуїт“ (сцена на залізничному дворі) і декілька соромицьких приповідок. Поезії прочитали ми у голос і нам вони подобалися, особливо перша. Дружина

¹) Цього сонетові дав поет у збірці „Давнє і нове“ наголовок „До Музи“. Первісне значіння сонета, на мою думку, було инше і мабуть поетик у ньому не „до Музи“ відносився, але поет, давши пізніше йому наголовок „До Музи“ і, заступивши слово „клин“ словом „вир“, дав йому й инше значіння.

поета, яка весь час сиділа сумна, оживилася тепер, слухаючи поезії, і потішала себе, що поезією „Хоч забудеш ти за мене...“ „Франко написав для неї“. На жаль, отся поезія не була присвячена дружині поета. Він, передруковуючи її в збірнику поезій „Давнє й нове“, дав їй наголовок „Неназваній Марії“. Оживившись, дружина поета почала розказувати, як поет розумів деякі євангельські оповідання про Христа, з чого виходило б, що поет з своєю сім'єю балакав часом на філософські, наукові теми. Згадані рукописи Гнатюк узяв з собою і поезії надрукував у книжці „Л. Н. Вістника“, за червень, а що сталося з фрагментом „Єзуїт“ і приповідками—не знаю. Я питав Гнатюка перед його смертю, але він не пам'ятав, де вони ділися.

Як зайшов я другий раз з Гнатюком до Франка, нас завів санаторійний доглядач до невеличкої кімнати в партері. Там лежав поет на ліжку горілиць з приплюсненими очима, дуже сумний і пригноблений. Коло нього на тазі лежала в дрібнісінькі квадратики покрайна якась їда з білого мяса, але поет, видно, навіть не торкався її, не їв її зовсім. Ми поспитали його, чому він такий сумний і не їв обіду, а він почав голосно плакати й оповідати нам, що він засуджений на смерть і незабаром його мають повісити на шибениці. Я сказав поетові, що навіть, коли б хто й засудив його на смерть, то він може сміятися з усяких таких присудів—присуд не буде виконаний, бо у цісаря ювілей і він в тому році не підписав ще ні одного присуду смерті і не підпише. Поет перестав плакати і заспокоївся. Обличчя в нього прояснилося і розказав нам про сьогоднішні відвідини „мами“, себ-то дружини і дітей.

Коли здоровля поета трохи покращало, з Гнатюком і мною пішов відвідати його—акад. Михайло Грушевський, котрому дружина, Марія Сильвестрівна, зладила для поета гарний букет квіток. Поет дуже радувався приходом Михайла Сергієвича. Він лежав, але схилився і сів. Привітався з нами. Нюхав квітки, просив подякувати за них Марії Сильвестрівні, і був веселий. Розмова зійшла на літературні теми. Поет почав говорити про свої відкриття рукописів у якомусь монастирі та про рукопис, у якому єсть опис чудотворного ліку на його недугу, але той рукопис замуrowаний в одеському університеті і йому конче треба роздобути його. Під кінець наших відвідин поет відкрив свою ногу і сказав: „От, чудасія! Як тільки погляну на свою голу ногу, вискакують з неї рибки. Прошу подивитися, які срібні рибки!..“ Поет дивився на відкриту ногу і посміхався, а потім замовк. Наші відвідини скінчилися і ми пішли додому сумні.

Згодом поетові вільно було вставати з ліжка і гуляти по доволі великому парку, що оточував санаторію. Він гуляв, коли не було інших хворих—сам один. Там я і Гнатюк заставали його, коли приходили до нього. Поет скорою ходою, з похнюпленою головою, кружляв по білих стежках парку. Коли побачив нас, він зупинявся, ходив з нами, розпитував про видавничий рух та й про буденні речі, а, як утомився, сідав на лавочку. Звичайно тоді, коли він похилив голову в низ, починались в нього галюцинації. Раз напр. розказував нам, що до нього приходять і розмовляє з ним гетьман Петро Сагайдачний. Гетьман зовсім не виглядає так, як його малюють на портретах,—він зовсім без бороди, приємний, говірливий, і дивується, що його перемейнували історики на Сагайдачного, Конашевича,—його справжнє прізвище Кінаш та й годі...

Погідніший настрій у поета не тривав довго. Чим довше сидів він у санаторії, тим ставав він сумнішим, а то й сердитим. Він часто гірко докоряв нас, що він здоровий, а ми заперли його і держимо в домі для божевільних. Нарікав також на лікарів і слуг.

— Ось дивіться!—каже він під час одних з останніх наших відвідин,

показуючи на свої нові виступці,—які пакости роблять мені Свйонтовські, купили мені виступці й до нічого,—тісні, а до того пришили до них прокляті спражки і вони ранять мені ноги...

Гнатюк заспокоював поета, що виступці купляться інші, але поет і слухати не хотів його.

— Ви подумайте яку шкоду ви робите мені,—продовжував поет свою скаргу—я сиджу тут, а там заходить до моєї хати чорний кіт і через горище виносить кудись книги з моєї бібліотеки.

Ми знали, що вдома поет не буде мати й такої опіки, як у санаторії, але, коли він чим раз більше сердився й сумував та натискав на свого куратора, Карла Бандрівського, щоб забрати його з санаторії Свйонтовських, куратор Бандрівський мусів учинити його волю.

Гнатюк був уже в горах, у Криворівні, коли я сам зайшов до поета, додому. Було це мабуть у серпні. Жарота припікала. В поета двері стояли навстіж відчинені. В кімнаті не було нікого, тільки поет. Не пам'ятаю, як це сталося, але ми ходили обидва по кімнаті, там і назад, і розмовляли. Зпочатку ми ходили, як звичайно ходиться, але згодом поет почав ходити чим раз скоріше. Видно, йому робило приємність це, що я мушу з ним майже бігти. Коли ми скінчили так гуляти по кімнаті, ми посідали. Наша розмова того дня йшла зразу на буденні теми, а потім перейшла й на літературні. Поет пригадав собі, що я студіюю так зв. „українську школу“ в польській літературі і радив мені прочитати книгу Маврикія Мохнацького „*Powstanie narodu polskiego r. 1830 i 1831*“. Він говорив зі мною як про буденні справи, так про „українську школу“ і про згадану книгу Мохнацького до речі, розумно.

Десь у половині вересня того-ж року я довідався від Гнатюка, що Франко переказував через Карла Бандрівського до мене, щоби я повернув йому якісь книги. В мене не було ніяких Франкових книг від січня 1907 року, тому я пішов з Гнатюком зараз у найблизшу неділю до поета поспитати які саме книги він думає, що є в мене. Коли ми прийшли до поета, він сидів недалеко від полиці, на якій було багато гарних, свіжих яблук. Поет відчиняв рот, його дружина вкладала в нього кусочки яблука і він їв їх нервово. Дружина пояснила нам, що вона „так лікує Франка“ яблуками та й ще лікуватиме його якимсь зіллям і він буде здоровий як раніше. Потім понарікала вона на лікарів, сказала, що нездорово годувати Франка мясом і вийшла. Тепер поспитав я поета, чи це правда, що він казав Бандрівському, що я взяв якісь книги і не віддаю. Поет відповів мені рішучим голосом:

— Так, ви взяли мені сім золотих легенд св. Григорія і всі відбитки моєї розвідки „Слово про збурення пекла“.

На це я йому:—Я легендами не займаюся й навіть не знаю, що є сім золотих легенд св. Григорія, а що до відбиток, мені їх не треба, бо розвідку „Слово про збурення пекла“ маю у „Записках“, а втім, як хотів би відбиток, то як член виділу Наук. Товариства ім. Шевченка я міг-би їх мати скільки захочу...

Нашій розмові прислухався також син поета пок. Андрій. Він, почувши про що йде річ, миттю зняв з шахви зв'язані відбитки і поставив їх перед поета зі словами:

— Але-ж, тату, в нас давно стоять на шахві відбитки „Слова про збурення пекла“...

Поет поглянув цікавим оком на відбитки, застидався і мовчав.

З цієї пори поет вже не впоминався більше від мене книжок, але і я вже більше не заходив до нього додому. Ми стрічалися і балакали з собою й далі, але вже тільки в книгарні Наук. Товариства ім. Шевченка, на засіданнях його або на вулиці.

Десь у жовтні 1909 року Франко постановив їхати в Одесу. Видимо ідея, що там, в Одесі єсть замуrowаний в університеті рукопис з описом чудотворного ліку на його недугу, сильно опанувала була його душу й не давала йому супокою. Бандрівський радився мене та й Гнатюка, що йому робити з Франком, бо й грошей немає, й нема йому чого їхати в Одесу й клопіт з їздою, а тут вперся й конче хоче їхати. Ми радили йому, щоб він пішов до російського консула, щоб той не підписав поетові паспорту. Бандрівський і зробив так, як ми радили йому. Але поет був хитріший за нас. Коли з паспортом не вийшло йому нічого у Львові, він поїхав у Чернівці і там, не знати за чією допомогою, йому підписано паспорт і він просто з Черновець, у листопаді того-ж року, поїхав в Одесу¹⁾. З Одеси прийшов був лист до Львова мабуть від д-р Липи або від д-р Луценка, в якому сповіщалося, що Франко в Одесі, і в якому були описані вражіння, які Франко зробив на тамошніх Українців. В кого той лист і чи, загалом, не пропав він під час воєнної заверюхи,—не знаю. Коли не помиляюся, то в тому листі була якась згадка і про рукопис з описом чудотворного ліку на Франкову недугу. Але у спогадах С. Шелухина²⁾ і А. Ніковського³⁾ не має ніякої згадки про той рукопис.

Не пам'ятаю добре, чи перед подорожжю Франка до Одеси чи після неї, пам'ятаю лише, що було це осінню й коло єзуїтського костела у Львові, як він здивавши мене, почав розказувати, що віднайшов дальшу частину „Dziadów“ Міцкевича і хоче її друкувати в „Записках“ Наук. Товариства ім. Шевченка. Мене дуже здивувало і відкриття поета і його замір друкувати „відкрити“ частину „Dziadów“ в „Записках“ і я поспитав його яким способом вдалося йому зробити таке відкриття. Поет відповів мені, що сам рукопис щасливим випадком купив він у антикваря Гельця й дуже радо оповів мені історію мандрівки того рукопису, далеко ширше, як написано у вступі до виданого ним рукопису п. н. „Wielka Utrata“. Рукопис, а власливо копія Міцкевичевого твору, переходила з рук до рук, аж у кінці опинилася в руках митрополіта Йосифа Сембратовича, потім кардинала Сильвестра Сембратовича, а по його смерті з його бібліотеки попала в руки Гельця. Я поспитав поета які докази в нього, що знайдена копія це твір Міцкевича, на це він сказав у зовсім спокійнім тоні, що він надприродним способом одержав відомість, що знайдений ним рукопис, це копія Яніни Вітвіцької⁴⁾, знайомої Міцкевича, дальшої частини „Dziadów“, якої наголовок по замислу самого Міцкевича „Wielka Utrata“. Я очевидячки, не хотів оспорювати вже автентичности твору Міцкевича, сумнівався лише, чи редактор „Записок“ схоче друкувати у них „Wielka Utrata“, яка немає нічого спільного з українознавством. На це поет сказав, що твір такий інтересний, що його мусять надрукувати в „Записках“. За якийсь час я довідався, що „Wielka Utrata“ знаходиться вже в залізній касі директора друкарні К. Беднарського. Акад. Михайло Грушевський був у клопоті, як йому поступити з Франком, і просив мене, щоб я переглянув рукопис і сказав йому свій суд про нього. Беднарський, посміхаючися, видав мені у великій тайні червоно оправлену книгу з „Wielka Utrata“ і передне слово до неї, подиктоване Франком синові Андрієві. Я прочитав скоренько одно й друге й написав свій суд акад. Грушевському, що „Wielka Utrata“—це негра-

¹⁾ Д. Дорошенко (Останній побут Івана Франка у Києві, Л. Н. Вістник 1926 кн. VII—VIII) і С. Шелухин помиляються—перший, що Франко був у Києві 1909 р. „десь так у квітні, а може в початку травня“, а другий, що Франко був в Одесі „в 1912 році“.

²⁾ Л. Н. Вістник, кн. VII—VIII, 1926 р.

³⁾ Життя й революція, кн. V, 1926 р.

⁴⁾ Володислав Міцкевич писав, що Яніна Вітвіцька не тільки не була знайомою Міцкевичів, але, загалом, зовсім не було такої на еміграції.

мотний твір невідомого автора, а переднє слово Франка показує, що залізні обручі його логіки розхитані. Переднє слово Франка було тоді инакше написане, як появилася пізніше друком. В ньому з одного боку писав поет, що Міцкевич належить до „найдіяльніших людей, яких тільки видала людська раса“ і що „тяжко нам уявити собі ту силу генія, що проявлялася у нього иноді чи то в часі горячих дружніх розмов, особливо під впливом досить примітивної флетової музики, чи то в хвилинах самотних прогульок, чи то серед гуркоту париських вулиць або гучних диспут польської еміграції“, а з другого боку писав про „Імпровізацію Конрада“, вершок Міцкевичевої поезії, що вона „інтересна як об'яв манії великості“ і що Міцкевич „подав багато симптомів тої манії в різних психічних збоченнях, що виявляються в різних уступах імпровізації“. Знаходилася у тому передньому слові ще й згадка про мемуариста Миколу Маліновського, про якого пише поет, що він утратив зір, „працюючи в архівах, хроніках, а може й проливши не одну сльозу, заховану перед світом“. Рівняючи тепер у пам'яті текст копії „Wielkiej Utraty“ з надрукованим у книзі текстом, мені здається, що Франко значно виправив писаний текст, а то в ньому було стільки різноманітних помилок, що трудно було читати.

Не знаю, чи охота придобити духа Міцкевича за статтю „Поет зради“, подібно, як раніше поет очистив із своїх закидів Драгоманова у другому томі листів до нього, чи охота заблищати літературним відкриттям, досить, що поета, хоча не вдалося йому надрукувати „Wielkiej Utraty“ в „Записках“, не покидала й далі настирлива думка випустити псевдо-міцкевичевий твір у світ власним накладом. Ані проф. О. Брікнер ані д-р Г. Бігеляйзен не були всилі переконати поета, що знайдена ним драма не Міцкевича, ані куратор поета, Карло Бандрівський, не мав сили опертися його волі і поет з руїною власної бідної каси, бо вкладом коло 2000 австр. корон надрукував перед латинським Різдом у 1913 р. на дуже добрім папері „Wielką Utratę“.

Книга під назвою „Адам Міцкевич. „Wielka Utrata“. Історична драма з рр. 1831—32“ вийшла попереджена вступом, у якому безграмотний твір якогось польського, можливо таки галицького патріота, називався „геніальним твором Адама Міцкевича, написаним у часі найвищого розцвіту його поетичної творчості“ та „головною окрасою польської літератури“ і „незрівняним зразком політичної драми“. До книги додано життєпис Міцкевича, складений зі статті В. Спасовича, взятої з „Енциклопедического словаря Брокгауза и Ефрона“, та доповнень з книги Володислава Міцкевича „Zywot Adama Mickiewicza“ і вибір поезій Міцкевича у Франковому перекладі.

Хоча кожда тямуща, але не злобна людина, вже з переднього слова до „Wielkiej Utraty“ могла довідатися, що то хвора уява Франка приказала йому недоладню драму невідомого автора назвати геніальним твором Міцкевича, все ж таки у польській пресі не обійшлося без образи Франка. Поет читав жадібно все те, що писалось тоді з приводу „Wielkiej Utraty“ і приймав спокійно лайки та наруги від польських критиків та журналістів, які вважали за образу для генія Міцкевича поставити його ім'я на „Wielkiej Utracie“. Але наш поет і далі вірив, що „Wielka Utrata“ геніальний твір Міцкевича і в тому пересвідченню післав її Володиславові Міцкевичеві синові Адама. Та цей, нагадавши Франкові колишню його статтю про свого батька, як поета зради, з обуренням прийняв дарунок Франка і поглузував собі з нього у листі з дати Париж, 25 січня 1914 року¹⁾. „Нераз простачки почувають щире звору-

¹⁾ Książka. Warszawa—Lwów 1914, № 1 і 2.

шення перед карикатурним образом мучення якого святого; таке щире зворушення й Вас охопило і завдяки йому Вам видалися нужденні вірші Міцкевичевими. Хай-би це зворушення інші творячи чуда, відкрило Вам і Русинам Польщу такою, яка покаже себе світові, коли скінчиться її покута¹. Але Франко й далі дивився „з гори“ на всякі наруги й глузування і в часі російської окупації Львова ладив нове видання „Wielkiej Utraty“—на німецькій мові. Я бачив у коректі перші листки того видання, яке не дійшло до кінця.

Коли я у 1911 році був тяжко хворий, прийшов і поет відвідати мене. Він привів тоді мені велику паперову коробку свіжих черешень, яку з трудом ніс на грудях, придержуючи її хворими руками, поставив її на стіл і сказав:

— Колись ви відвідували мене, а тепер я прийшов відвідати вас... А черешні їжте, вони вам не пошкодять, лише допоможуть...

Поет посидів у мене довший час, питав про здоров'я і радив їхати в гори. Потім оглядав мої книги в шахві і йому вдалося під кінець несподівано, що полиці в шахві йдуть у далеку темну глибину. На бажання поета я замкнув шахву, він попрощався зі мною і вийшов.

Попря недугу, треба признати, у поета було ще багато практичного змислу. Хоча в нього були прикорнені руки в ліжках, запастку й пальцях, він радив собі, як міг, і робив у місті потрібні покупки для дому. Коли в 1910 р., мабуть у листопаді, заболіла його дружина на гострий нервовий розстрій, він постарався в урядах про всякі потрібні посвідки і сам примістив її в домі для нервово хворих. Там відвідував він свою дружину й коли „мама“—так він її називав—затужила за домом і приобіцяла, що не буде робити йому пакостей, він привіз її сам додому. Дня 7 квітня 1913 року несподівано умер йому найстарший син Андрій, який у часі недуги поета був йому правою рукою і доглядав його, як нянька дитину. Засмучений поет прийшов зараз рано до книгарні Наукового Товариства ім. Шевченка, позичив греші і сам займався його похороном.

Свої страждання переносив поет із стоїчним спокоєм. Йому дошкуляли дуже: безвладність обидвох рук, „психічний неспокій“ і „слух отворений на голоси духів“. Особливо „отворений слух на голоси духів“, „сей незвичайний дар, одержаний“ поетом „з волі Провидіння“, як жалується він у передньому слові до „Нарису історії українсько-руської літератури“¹), „робив йому майже неможливим усяке думане“. Духи переслідували поета різнomanітними способами; це переслідування мало „різнomanітні фази й форми“, а вже найлекшим способом їх переслідування—це був їх „безупинний крик днем і ніччю“. Але і в тому безрадісному стані поет знаходив життєву радість—в нього стали „відкритими очі на з'явища надзміслового світа“. Завдяки тим то „очам“ йому ставали явними річі заховані перед наукою й людським досвідом. „Відкриття“ поета, пороблені ним тим способом—„дуже великої ваги для людскости“ і поет мав надію „опублікувати“ їх і „подати до загального відома тоді“, коли його „руки будуть вільні і коли підсумок довголітньої праці над їх увільненням дасть змогу опублікувати все те без докорів фантазування або брехні“²).

¹) У всіх примірниках „Нарису“—з виїмком кількох—був пропущений В. Гнатюком під час друкування уступ, який треба вставити між словами „психічний неспокій“ і „Се нехай...“—„який причиняв мені слух, отворений на голоси духів. Сей назвичайний дар, одержаний мною з волі Провидіння, робив мені майже неможливим усяке думане“. Цей уступ беру з Гнатюкового примірника.

²) Лист з дати Львів, 3 січня 1914 р. до Яна Парандовського („Przegląd“ 1914 р. № 17).

Хоча як утрудненою була духова праця поета, він читав багато та за допомогою секретарів виправляв старі писання, писав нові і, як тільки була спромога, друкував їх. А часом він навпаки демонам ухитрювався сам писати—за допомогою хворої лівої руки й зубів він встромлював собі перо поміж пальці правої руки і придержуючи її лівою, друкував букви. Були деколи й літературні капризи в поета, нпр. він хотів у „Записках“ друкувати поряд з історією літератури зразки з обговорених творів у широких витягах, а в „Л. Н. Вістнику“ хотів помістити переддруком деякі глави „Нарису“ історії літератури. При моїй допомозі зредагував поет тільки збірку своїх новел п. н. „Батьківщина“.

Коли-ж психічна енергія залежна від структури центральної нервової системи, то з хвилиною, коли та остання попусувалася у нашого поета, коли недуга дійшла в нього до вершка, то поменшала й ниділа в нього й його психічна енергія. Як не прикро, а треба сказати, що з вибухом недуги в гострій формі—Франко перестав бути творцем і власником нових ідей. А коли світло його духа прогнало від нього демонів і він міг думати, то його думка ходила лише по звичних, протоптаних стежках. Нових ідей він не всміг був ані засвоїти собі ані нам їх дати¹⁾.

Наш поет уважав свої руки за джерело свого страждання. Він жалувався, що його руки „сотки разів“ обмотали демони „зубатим, пекольним дротом“ або „чужою його організмові, одначе органічною матерією“. Звичайно говорив він про обмотання своїх рук демонами тисячометровим дротом. Зпочатку думав він увільнити свої руки від пекельного дроту за допомогою чудотворного ліку, описаного в рукописові, замуrowаному в одеській університеті, а коли не пощастило йому роздобути той рукопис, він літом їздив у Криворівню і там мочив свої хворі руки в гуцульському чуркалі (джерелі) в тому пересвідченню, що в тому чуркалі поволі розмотуються дроти з його рук. А що дроти на руках тисячометрові, поет потішав себе, що розкріпощення його рук ще не скоро прийде, але все таки прийде колись. Але бажаний день волі для його великого духа не приходив, руки й далі були обмотані тисячометровим дротом, демони й далі мучили бідну душу поета, а він марнів та й марнів. Я останній раз бачив поета перед латинським Різдвом у 1914 році. Обличчя в нього було тоді наче з гипсу—синяво-біле. Він стояв переді мною на вулиці похилений, худий, наче тінь колишнього Франка, і питав мене, чи знаю що діється „на фронті“. А коли я сказав йому, що сам знав, він в одно повторяв: „біда! біда!“ Того дня ми попрощалися в останнє. Через кілька днів мене арештувала царська жандармерія як „небезпечного революціонера“ і подержавши кілька місяців у тюрмі, вивезла у глиб Росії.

І там у татарському містечку, Буїнск, десь у червні 1916 р. я довідався з газет, що великий дух покинув хворе тіло нашого Франка, що перестало бити серце трагічної людини й геніального поета, що впав на шляху до мети великий воївник за світло і волю України та людськості...

¹⁾ Pop. Dr. Harry Marcuse. Energetische Theorie der Psychosen und der abnormen Bewusstseinszustände. Berlin, 1913.